

ГОДИНА X

СЕПТЕМВРИЙ — ОКТОМВРИЙ

КНИЖКА №4

ФИЛОСОФСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Д. Михалчевъ: Расизмътъ като философско-историческа теория. — 2. Орлинъ Василевъ: Социология на рекламата. —
3. Асенъ Христовъ: Детска литература и детска психология. — 4. Антонъ Разсукановъ: Приносъ къмъ психологията на нашето военно началство. — 5. Ефремъ Карапилиловъ: Военната история като основа на българската характерология. — 6. Въпроси и отговори: Що е солипсизъмъ? — 7. Критични отзиви: „Наше село“. 8. Философска книжнина.

ДВУМЕСЕЧНО
СПИСАНИЕ

РЕДАКТОРЪ
ПРОФ. Д. МИХАЛЧЕВЪ

СОФИЯ

1938

Кое где е

стр.

1. Расизмътъ като философско-историческа теория. Отъ Димитъръ Михалчевъ	293
2. Социология на рекламата. Отъ Орлинъ Ва- силевъ	343
3. Детска литература и детска психология. Отъ Асенъ Христовъ	364
4. Приносъ къмъ психологията на нашето военно началство. Наблюдения и размишления. Отъ Антонъ Разсукановъ	374
5. Военната история като основа на българската характерология. Отъ Ефремъ Каран필овъ	395
6. Въпроси и отговори: Що е солипсизъмъ? Отъ Д. Михалчевъ . . .	401
7. Критични отзиви:	
1. К. ГЪЛЖБОВЪ: Наше село. Разглежда д-ръ Кирилъ Чолаковъ	403
2. М. ГЕНОВЪ: Начало и разцвѣтъ на българската литература. Разглежда Д. Михалчевъ	404

Расизмътъ като философско-историческа теория

I

Презъ последните години въпросътъ за естеството на расата и за ролята, която расовите особности играели въ историята — стана модна тема. Въ сръдището на тая мода лежи, очевидно, нѣкакъвъ политически интересъ. И може веднага безъ преувеличение да се прибави, че днесъ въпросътъ за расата се е превърналъ до голѣма мѣра въ въпросъ за демокрацията или противъ демокрацията, а това ще рече: въ него е явно примѣсена значителна доза отъ социална страсть. А не ще и дума, че тамъ, кѫдето личи по сръдата такава страсть, проблемитъ, които подлежатъ на научно разяснение, не сѫ лесни. Защото въ случая учениятъ има за задача не само да разясни нѣкаква действителностъ, но и — да съумѣе да си пробие путь презъ идеологичната мъгла, която обгръща въпросите отъ тоя родъ.

Но не е само това. Въпроситъ за естеството на расата сѫ преди всичко проблеми на биологията и антропологията. А знае се, че майстори на природознанието сѫ общали често да обобщаватъ установенитъ отъ тѣхъ научни положения и съ това сѫ назавали вънъ отъ предѣлитъ на своята наука, като сѫ се опитвали да прилагатъ добити отъ тѣхъ резултати и въ области, кѫдето действителността е значително по-друга. Такъвъ бѣ случаятъ съ Хекеля, съ химика Вилхелмъ Оствалдъ (досежно неговата енергетическа теория), напоследъкъ съ физика Лайнщайнъ, съ астронома Джийнсъ и съ мнозина други. Това обстоятелство е особно пакостно върху почвата на антропологията, когато тя се опитва да стане антропосоциология, понеже човѣкътъ, взетъ съ своитъ природни, расови особности, е сѫщевременно социално сѫщество, живущо като такова въ една особна действителност — това е обществената действителност — подчинена на закономѣрности, които нѣматъ нищо общо съ предмета на природознанието. А тъкмо неразбирането естеството на социалната действителност се проявява най-вече, когато представители на естественитъ науки, като обсѫждатъ проблемата за расата, минаватъ оттамъ незабелязано къмъ философията на историята.

Възбуденъ отъ известни заблуди, които се култивиратъ въ нѣкои наши обществени срѣди и които засъгватъ расовия произходъ на българския народъ, моятъ уважаванъ ко-

лега проф. д-ръ Методий Поповъ обнародва това лѣто две твърде интересни, живо и сочно написани книги върху проблемата за расата Това сѫ първите непреводни, сериозни, научни работи, които се явяватъ по тоя въпросъ на нашъ езикъ.¹⁾ И доколкото идатъ отъ единъ професоръ по биология, не ще съмнение, тѣ заслужаватъ пълно внимание.

Въпросътъ за расата може да бѫде двояко обсѫжданъ: като научна проблема и като въпросъ за една „идеологична маска“. Методий Поповъ, ако и тукъ-таме да споменува политическата користъ, която се крие задъ расизма, обаче него не го интересува тая страна на работата Той се е задоволилъ да изследва научните основи на расистското учение, като го освѣтлява отъ гледището на сегашното природознание. И тука той храбро и убедително се бори противъ тия, които съмѣтатъ, че днесъ може още да има „чисти раси“ и че могатъ да съществуватъ съвременни народи, взети като въплъщение на нѣкаква първична кръвъ

Ала, увлѣченъ отъ резултатите на своята работа като естественикъ, които той доста убедително прилага и до съенно българския народъ, Методий Поповъ отива по-нататъкъ: и сега вече отъ противникъ на расистските преувеличения, съвсемъ незабелязано, той се оказва застѫпникъ на една расистска философия на историята, сиречъ: започва да защищава едно тълкуване на историческите събития, за което расата е началото и краятъ на всичко, и тука именно, плененъ отъ расизма, нашиятъ ученъ е попадналъ въ една чужда нему областъ, въ която той стои безпомощно изпрѣченъ предъ проблеми, нѣмащи нищо общо съ неговата наука. Защото голѣмиятъ въпросъ на расизма съвсемъ не е тоя дали има или нѣма чисти раси, а нѣщо по-друго, именно: расата ли е (все едно дали чиста или смѣсена), която, поради своята природна сѫщина, опредѣля особната история и култура на даденъ народъ, или обратно, конкретната история на единъ народъ е, която кара нѣкои да приписватъ сила или безсилie, ценность или немощъ на съответните раси, отъ които той е изтъканъ. Расистите тръгватъ обикновено отъ основното положение че расите сѫ по природа неравни и неравноценни и поради това, споредъ тѣхъ, тѣкмо расата е, която — като антропологическа категория — дава физиономия на една конкретна история. Ето тука е центърътъ, тука е основната проблема, която расизътъ въвира въ нашия духовенъ взоръ. Отъ начина, по който ще бѫде тая проблема разяснена,

¹⁾ Д-ръ М. Поповъ: Българскиятъ народъ между европейските раси и народи. София, 1938 и Д-ръ М. Поповъ: Наследственостъ, раса и народъ. Расова принадлежностъ на българите. София, 1938.

ще зависи и това, дали сме успели да се издигнемъ надъ заблудитѣ на расизма, сиречь дали сме смогнали да избѣгнемъ неговите изкушения. Методий Поповъ, който — по всичко личи — нѣма ясенъ погледъ за расизма като идеологична маска, се оказва въ края на краищата въ лапитѣ на това учение. И на основния въпросъ за отношението на расата къмъ историята той отговаря точно така, както отговаря всѣки расистъ: раситѣ, чисти или смѣсени, тѣ сѫ, които опредѣлятъ хода на историята; тѣ сѫ, които обезпечаватъ възхода,resp. упадъка на единъ народъ!

II

Преди да минемъ къмъ разглеждане на това, което проф. Методий Поповъ ни предлага въ своите две нови работи, ще очертаемъ първо предисторията на днешния расизъмъ, за да ни стане ясно новото, което подлежи да бѫде преценено отъ настъ.

Мисълъта за неравенството и неравноценността на расите е много стара. Още Аристотель е допускалъ, че у човѣшките раси има вродени душевни разлики. Ала въ началото на новото време това бѣ нѣмскиятъ мислителъ Хердеръ, който въведе понятието за расата въ историята и който е изтъквалъ, че смѣшението на расите води къмъ израждане. Той е смѣталъ, напр., че германцитѣ отъ новата история сѫ затубили своеето благородство вследствие на такива смѣшения съ чужди раси. Съ сѫщите въпроси се занимава и Кантъ въ едно свое съчинение върху различните човѣшки раси отъ 1775 година. Откъмъ срѣдата на 19. вѣкъ заслужава да се спомене преди всичко нѣмецътъ Густавъ Клемъ, който дѣли човѣчеството на две групи: „активни“ и „пасивни“ раси, и приема, че историята е дѣло на активните раси¹⁾. Характерна за активните раси е волята и стремежътъ къмъ господство, къмъ самостоятелност и свобода. Къмъ такивато активни раси принадлежели персите, арабите, гърците, римляните и германците. Но въпрѣки тая разлика, Клемъ е смѣталъ, че ще дойде време, когато първоначално разграничениятѣ пасивни и активни раси ще се смѣсятъ и ще образуватъ едно хармонично и пълноценно цѣло, както отъ мжжия и женския индивидъ, взети като половинки и като несъвършени единици, възниква едно съвършено цѣло. Въ тая бѫдеща „хармония“ между активните и пасивните раси, която Клемъ препоръчва, той вижда дори и ржководната целъ на човѣшката култура.

Когато се заговори днесъ за расизъмъ, всички си спомняватъ на първо място за графа Гобинъ, който между

¹⁾ Неговата „Обща културна история на човѣчеството“ е била обнародвана въ 1843 г.

1853 и 1855 г. издаде едно голъмо съчинение въ четири тома: „Essai sur l'inégalité des races humaines“. Гобинò български дипломатъ и като такъв е ималъ случай да служи въ много страни: билъ е въ Гърция, въ Северна Америка, Персия, Бразилия и т. н. Навсякъде той се е проявилъ въ много отношения като добъръ наблюдателъ. Самото заглавие на неговия знаменитъ трудъ ни показва вече, че споредът френски авторъ разните раси не сѫ и не могатъ да бѫдатъ равноценни. Има силни и слаби раси. Споредъ Гобинò, отъ сѫществуващите три главни, първични раси: българска, черна и жълта, тъкмо българата раса е въ сѫщината си най-висшата, най-благородната, най-съвършената по природа. Поради това, тя е предопределена да бѫде носителка на човѣшката култура и, естествено, да води човѣчеството! Всичко, което е велико и плодотворно въ областта на човѣшкото творчество, на науката, изкуството и цивилизацията, пише Гобинò, всичко това е произлѣзо отъ едно и сѫщо зърно, отъ една и сѫща, единствена расова фамилия, която е царувала въ всички културни страни на земята. Това сѫхората, обединени въ едно: дългоглави, руси и съвисокъ ръстъ. Съ тия думи Гобинò иска да каже, че доколкото въ свѣта е имало култура и цивилизация, все едно-дали въ Египетъ, Индия, Халdea или Китай, тя е била създадена отъ хората на българата раса!

Ала високите качества на българата раса не се проявяватъ въ еднаква мѣра у всички народи, които принадлежатъ къмъ нея. Колкото единъ народъ е по-чистокръвенъ представителъ на въпросната раса, толкова е той, споредъ Гобинò, по-близъкъ до отличните качества, които тя носи чрезъ своята благородна кръвъ. И наопаки, колкото единъ народъ, чрезъ всевъзможни смѣшения, е загубилъ тая „чистота“ на расовата кръвъ, толкова е той по-далеко отъ идеалното състояние, или по-точно казано, толкова е той по-близко до едно израждане.

Ето, такава българска основата си теорията на Гобинò. Възходътъ и падането на културата се обяснява тута изключително чрезъ чистотата или нечистотата на дадена расова кръвъ. Наистина, френскиятъ авторъ не отрича, че временни смѣшения на една раса съ друга могатъ да докаратъ и полезни резултати. Но, изобщо взето, смѣшението на расите води въ края на краишата къмъ сигурно израждане и къмъ крушението на дадена цивилизация.

Стигналъ веднажъ дотука, Гобинò заявява, че най-чистото разклонение на българата раса, това е германщината. Но, добавя той, тази сравнително най-чиста арийска, германска кръвъ, тази „германщина“ се е запазила днесъ най-вече у френците. Презъ време на преселението на народите днешна Франция е била заета въ по-голѣмата си

часть отъ франкитѣ, бургундитѣ и вестготитѣ, все германски племена, които именно сѫ дали основния расовъ обликъ на съвременниятѣ френци. Днешнитѣ нѣмци иматъ, споредъ Гобинѣ, по-малко „германска кръвъ“ отъ френцитѣ. Когато се е формиралъ френскиятъ народъ, Германия е била наводнена отъ славянитѣ, и то чакъ до Елба и до горното течение на Дунава. А келтийтѣ никѫде не сѫ се запазили тъй дълго и въ такава мѣра, както къмъ Алпитѣ. Че поне досежно Германия това твърдение на Гобинѣ не ще да е съвсемъ безсмислено, се вижда отъ следния фактъ: презъ 1914 г. единъ отъ стѣлбоветѣ на берлинския университетъ, голѣмиятъ и твърде известенъ историкъ професоръ Хансъ Делбрюкъ, пише: „Es ist gar kein Zweifel, dass nur ein geringer Teil des heutigen deutschen Volkes in der Hauptsache Germanen sind“. А това значи: нѣма съмнение, че само една малка часть отъ днешния нѣмски народъ обгръща въ сѫщината си „германци“, сиречь има „германска кръвъ“.

Възгледитѣ на Гобинѣ намѣриха твърде горещъ застѫпникъ и свой модернизаторъ въ лицето на англичанина Хаустънъ Стюартъ Чембърлейнъ, авторъ на едно обстойно съчинение върху „Основите на 19. вѣкъ“, на което въ Англия не погледнаха сериозно, но което въ Германия се яви преди свѣтовната война въ много издания. Спомнявамъ си добре: когато следъ 1905 г. азъ се учехъ въ Германия, на много мѣста моитѣ познати нѣмци все ме питаха, дали съмъ чеъ книгата на Чембърлейна. Тоя англичанинъ бѣ тѣй увлѣченъ отъ расизма на Гобинѣ, когото той се опита да постави въ съгласие съ ученията на Дарвина, че възторгътъ му отъ превъзходството на „германската кръвъ“ го накара дори да се откаже отъ своята народностъ и да се натурализува като „германецъ“! И Чембърлейнъ поддържа, че сравнително по-голѣмата расова чистота е източникъ на всичко добро, което човѣкътъ е създадъ. Следователно, всѣко по-трайно расово същество води къмъ едно понижаване благородството на чистата германска кръвъ.

Другъ единъ авторъ, все по това време, който падна въ пленъ на сѫщата тая расистска идеология, това бѣ Лудвигъ Волтманъ. Тоя твърде образованъ, ловъкъ и безспорно високо талантливъ нѣмски писателъ блесна съ три крайно интересни съчинения: едното на тема „Дарвиновата теория и социализмъ“ (1898), другото „Система на моралното съзнание“ и най-сетне — „Историческиятъ материализъмъ“, който се яви презъ 1900 г. въ Дюселдорфъ. Въ тия книги — нѣкои отъ които бидоха преведени на разни чужди езици — отъ нищо не личи, че умътъ на Волтмана може скоро да избие въ расизъмъ. Въ тѣхъ той се очертава като марксистъ,

който се мъчи да съедини Марковото учение съ дарвинизма и кантианството. Дори презъ 1898 г., на хановерския годишъ конгресъ на германската социалдемократическа партия Волтманъ се явява като партиенъ делегатъ и защищава тамъ тезитъ на ревизионистите. Отъ никъде не може да се предположи, че само нѣколко години по-сетне сѫщиятъ той извѣнредно трудолюбивъ и много начетенъ мѫжъ ще напише „*Politische Anthropologie*“ (1904) и ще дойде до твърдото убеждение, че политиката трѣбвало да бѫде нагодена къмъ линията, по която става развитието на най-висшата раса, расата съ германска кръвъ. Скоро следъ това Лудвигъ Волтманъ издаде единъ голѣмъ трудъ „*Die Germanen und die Renaissance in Italien*“ (1905), кѫдето доказва, че тъкмо германската кръвъ е, която създаде Възраждането въ Италия, че Данте, Леонардо да Винчи, Джордано Бруно и др. сѫ люде съ тевтонска кръвъ, руси, синеоки, дългоглави! Освенъ това, отъ сѫщия авторъ се яви на бѣлъ свѣтъ покъсно още едно подобно съчинение „*Die Germanen in Frankreich*“. Къмъ 1903 г. въ Германия захвана да излиза отдѣлно списание „*Politisch-anthropologische Revue*“, ржководено отъ самия Волтманъ, което бързо успѣ да обедини около себе си голѣмъ кржгъ отъ расоведски писатели.

На страниците на това списание се яви една дѣлга, обстойна студия отъ Волтмана „*Die anthropologische Geschichts- und Gesellschaftstheorie*“ (1903—1904). Сѫщественитѣ мисли въ тоя неговъ трудъ сѫ предадени сега въ предговора къмъ второто издание¹⁾ на „Политическата антропология“, редактирано отъ лайпцигския професоръ по расоведение Ото Рехе.

Като критикува тука идеалистическото разбиране на историята, Волтманъ възразява: Никой не може да отрече влиянието на идеитѣ въ историята; но идеалистите не държатъ смѣтка, че идеитѣ сѫ свѣрзани съ мозъците на хората и че гениалните личности произлизатъ отъ масите и расите. Обаче мозъците и расите сѫ предметъ на природознанието, което ни обяснява биологически произхода на идеитѣ и гениитѣ.

Сѫщо така е коренно погрѣшно, споредъ Волтмана, и „економическото“ обяснение на историята. Карль Марксъ билъ пропустналъ да се попита, кои сѫ последните двигатели на економическите промѣни въ историята. И тука, пише Волтманъ, ние трѣбва да се върнемъ къмъ човѣка, взетъ като „самостоенъ факторъ въ историята“. Тази по-

¹⁾ На място то е обезобразено чрезъ безброй многото неприлични забележки, които съпровождатъ текста на покойния авторъ, и главно, понеже сѫ просто изхвърлени отъ първото издание много нѣща, които не сѫ харесали на националсоциалистическия ученъ (срв. предговора му на стр. 33).

следната не виси във въздуха. По силата на природните закони, тя е свързана съ живите хора. Поради туй естествената история на тия хора е истинското съдъдище на историческия процесъ: отъ него, отъ това съдъдище тръбва да се тръгне, когато се изследватъ причините и законите на историческия животъ. Това, що лежи въ основата на историческите промени, пише Волтманъ, туй е една непрестанна смъна на расите, една непрекъсната промена въ антропологическата структура на обществото. Цълата история на цивилизацията има една расово-антропологична основа, която добива най-висшите свои изрази предимно въ северно-европейската, сиреч германската раса. Между европейците най-русата раса е същевременно най-даровитата. Той е твърдо предубеденъ, че северната раса е „die geborene Trägerin der Weltzivilisation“, сиреч „родената носителка на световната цивилизация“ (срв. стр. 341 на „Politische Anthropologie“). Ние виждаме, прочее, че Волтманъ прави съвсемъ съзнателно отъ приеманото „неравенство“ и предпоставяната „неравноценост“ на расите основа на новата расистска философия на историята¹⁾.

Не може да се предвиди, каква щъше да бъда научната съдба на тоя талантливъ човекъ, който загина въ началото на 1907 година, сравнително съвсемъ младъ, 36 годишень: намъренъ е билъ удавенъ въ Италия, до каменнистия бръгъ на Сестри Леванте, въроятно поради сърдеченъ ударъ.

Друга една отъ забележителните фигури на расизма — това е Лудвигъ Шеманъ, който обнародва едно многотомно съчинение върху расовата проблема: „Die Rassen in der Geisteswissenschaften“, München 1922. Германските националсоциалисти обявиха тоя издаденъ съ тъхна помощъ трудъ за нѣщо като „наученъ манифестъ на расизма“. Шеманъ, ако и последователъ на Гобинъ, като краенъ немски националистъ, отхвърля, разбира се, неговата теза, че арийската или германската кръвъ била въ най-чистъ видъ застъпена въ Франция; но въпръшки това стои здраво на неговата главна позиция. Той е дори основателъ на едно особно дружество въ Германия, което има за задача да хвърли свѣтлина върху мястото и историческата мисия на германската кръвъ, наречено „Gobineau's Verband“.

Споредъ Шемана, нѣма нищо въ свѣта, достойно да се зове човѣшко същество, което да е вънъ отъ обсега на въплътените отъ германската раса въ живота ценности. Нѣма, и немислимо е, никакво развитие вънъ отъ духовната атмо-

¹⁾ Срв. L. Woltmann: Politische Anthropologie. Leipzig 1936, S. 26—30, 185, 293 ff., 299, 311—312, 385—393.

сфера, която германската кръв е създала или може да създаде. Въ едно по-ново свое съчинение „Die Rassenfrage im Schrifttum der Neuzeit“ (1931) още въ началото Шеманъ твърди категорично, че въ цѣлия древенъ свѣтъ, въ срѣднитѣ вѣкове, както и въ новото време въ цѣла Европа и вънъ отъ нея, като изключимъ донѣкѫде келти, всичко велико въ цивилизацията е било извършено отъ хората на германската кръвъ! Още тука всѣки се досъща, че творчеството у всички тия сумерийци, египтяни, древни гърци, етруски, римляни и пр., това трѣбва да иде непремѣнно отъ хора на великата северна германска раса. За всѣки случай, като се почне отъ падането на Римъ, значи приблизително откъмъ V вѣкъ следъ Христа, европейското човѣчество стоело ясно и сигурно подъ знака на германската кръвъ, подъ нейното ржководство и вдъхновение.

Следвайки тоя путь, германскиятъ националсоциалистически теоретикъ, въ споменатия неговъ „манифестъ на расизма“, достига върха на своята „научна“ екзальтация, когато изпрѣчва четцитѣ си (стр. 471) предъ следната алтернатива: „Die Germanen oder die Nacht“ („Германцитѣ или нощъта“)! Оттука следва: който обича свѣтлината, който предпочита слънцето предъ нощта и мрака, той трѣбва да разбере, че е длъженъ да се впрегне въ колесницата на германското дѣло, трѣбва да преклони глава предъ могожеството на германската раса, и то на най-важнитѣ днешни нейни представители, нѣмцитѣ — разбира се, за славата на деня и на слънцето.

III

Нѣма нищо чудно въ това, че една нация смѣта себе си за най-значителната въ свѣта. Египтянитѣ мислѣха това за своя великъ народъ и избѣгваха да се смѣватъ съ другите раси и нации. Евреите сѫ били твърдо убедени, че тѣ сѫ тѣкмо богоизбраниятъ народъ, който е дошълъ съ мисия на свѣта: цѣлиятъ Новъ Заветъ е съграденъ върху изпълнението на тая мисия. Такива месианистични идеи има у поляцитѣ, всрѣдъ рускитѣ славянофили и др. Нека не споменуваме въ тая редица и преувеличенията на нашия Г. С. Раковски. Дори ескимоситѣ смѣтатъ себе си за най-важния народъ. Но когато германцитѣ правятъ отъ тая себевлюбеностъ едно философско-историческо учение, предназначено да ни обясни цѣвтението на културата въ цѣлия свѣтъ, естествено е, че това не може да не срещне теоретиченъ отпоръ.

Работата се представлява така, че отъ незапомнени времена огнището на северната раса било Германия или земитѣ на северъ отъ нея. Бидейки силенъ, властолюбивъ елементъ, хората на тая северняшка раса се рисуватъ като

ферментъ на всъка свѣтовна култура. Кѫдето и по свѣта да сѫ се явили по-висши форми на организация и култура, пише проф. Ото Рехе, северняшката раса е тамъ, като възбудително и творческо начало. Групи отъ руси северяци сѫ проникнали до Китай, Вавилонъ и Египетъ и сѫ предали тамъ, на тамошнитѣ раси културни елементи, както и културни способности. Голѣмитѣ наводнителни инсталации, които сѫ съществували 4000 години преди нашето лѣточисление въ Туркестанъ, били дѣло на хора отъ северната раса. Сѫщо тъй и старата култура около горното течение на Жълтата рѣка. Сведенията, които имало за ликоветѣ на много видни хора отъ далечнитѣ времена, доказвали, че тѣ сѫ били руси, нѣкѫде рижи, синеоки, високи и пр. Сѫщо тъй и дългоглавитѣ черепи на голѣмцитѣ, изкопавани въ по-нови времена, установявали, че тука носителитѣ на културата ще да сѫ били непремѣнно известнитѣ намъ пионери на благородната северняшка, арийска или германска раса.

Минавайки къмъ единъ разборъ на тая теза, ние ще се спремъ – първо – на т. н. „стилъ“ на цивилизациитѣ. Всѣки, който е разглеждалъ архитектурни и скулптурни творения на познатите намъ цивилизации, не може да не е почувствуваъ една сѫщесгвена разлика. Едно сѫ пирамидитѣ на Египетъ, храмоветѣ на египтянитѣ, скулптурата на фараонитѣ и съоръженията по Ниль, а съвсемъ друго нѣщо представляватъ архитектурнитѣ, скулптурнитѣ и др. остатъци отъ древния Китай, които човѣкъ вижда запазени изъ голѣмитѣ музеи на Европа. Сѫщото важи за културата на гърците, сравнена съ тая на Асирия, Персия, Индия и пр. Очевидно е, че всѣка култура има свой „стилъ“, свой особенъ „духъ“, по който веднага може да бѫде позната. Е добре, ако бѣше вѣрно, че тъкмо хората на германската раса сѫ били, които се явяватъ като възбудители и творци на всички тия култури, тогава какъ да се разбере явната липса на една еднаквостъ въ тѣхъ? Отгде тогава тая огромна разлика между тѣхъ?

Второ. Древнитѣ гърци, специално атинянитѣ, които създадоха най великата култура на далечното минало, сѫ били хоръ съ черни коси. Сравнително повече руси хора е имало между спартанцитѣ и беотийцитѣ, ала тѣ нищо особено не сѫ допринесли за литературата, изкуството, философията и пр. на Стара Гърция. Сѫщо тъй чернокоси сѫ били и арабитѣ, които отъ осмия до дванадесетия вѣкъ дадоха великолепни културни придобивки въ областъта на науката и изкуствата.

Трето. Скоро ние ще имаме случай да узнаемъ, че расовитѣ белези сѫ възникнали преди всичко подъ влиянието на климатичнитѣ и географски условия, които хвърлятъ научна свѣтлина върху всички ония руси коси, сини

очи, високъ ръстъ, дълги глави и т. н. Тамъ ще ни стане ясно, че съвсемъ не е необходимо да се допуска нѣкакво мистериозно и въ всѣко отношение непонятно странствуване на групи отъ бѣлата,resp. германската раса, за да се разбере, че въ Китай, въ Индия или въ Египетъ се срѣщатъ следи отъ раси съ антропологични признания, сходни съ онова, което виждаме днесъ досежно т. н. северна раса.

Четвърто. Ако всичко това, което Гобинъ, Чембърлейнъ, Волтманъ, Шеманъ и мнозина други поддържагъ, бѣше вѣрно, тогава, какъ да се разбере, че тая сѫщата раса, която е разнасяла семената на човѣшката култура по цѣлия свѣтъ, самата тя, въ собственитѣ си леговища, въ древна Германия или изъ Скандинавския полуостровъ, е тѣнѣла въ ония времена въ най-грубо варварство? Знае се, че докато нѣкои отъ народите, които тя е оплодила и култивирала, сѫ имали свое развито писмо, германцитѣ, когато сѫ цѣвтѣли културитѣ на голѣмитѣ източни народи, не само не сѫ притежавали никаква книга, но сѫ нѣмали и никакви технически съоръжения. Тѣ не сѫ знаели дори да си строятъ каменни кжши и не сѫ разполагали съ никакво рационално земедѣлие. Какъ тогава ще разнасятъ култура тия, които сами я нѣматъ? Какъ тѣй абсолютно некултурни хора сѫ могли да създаватъ сложнитѣ наводнителни инсталации на Туркестанъ, пирамидитѣ на Египетъ, огромнитѣ архитектурни творения на Вавилонъ и тѣнката култура по брѣговетѣ на Егейското море? Това е тѣй фантастично, че не заслужава да бѫде дори обсѫждано. Но работата не свѣршва тука.

Пето. Цѣлата европейска култура следъ падането на Римъ, значи отъ 5. вѣкъ следъ Христа, била, споредъ Шемана, „подъ знака на германската кръвъ“. Срещу това признание на германските расисти се обявява решително видниятъ италиански социологъ Артуро Лабриола¹⁾.

Следъ падането на Западната римска империя ние имаме, пише той, две културни възраждания, едното — отъ VI вѣкъ, което става въ сферата на христианизуването на Европа, при италианска инициатива (ерата на Григорий Велики и Св. Бенедиктъ), а другото — къмъ XIV и XV вѣкъ, което бѣ първоначално сѫщо тѣй само италианско, а скоро стана и френско. Цѣлъ свѣтъ е говорѣлъ досега за италианското възраждане на XIV и XV вѣкъ. Подиръ туй, презъ XVI столѣтие, на сцената се явява Пиринейскиятъ полуостровъ, започвайки открытията на Америка, на Южна Африка и Индия. Следъ XVII вѣкъ на пръвъ планъ личи вече Франция. Кѫде е въ цѣлата дълговѣковна културна история Германия? Нѣма я никаква! Но, може би, иронизува Лабриола, ние се лѣжемъ,

¹⁾ Arturo Labriola: Le cr鏁puscule de la civilisation. L'Occident et les peuples de couleur. Paris, Ed. G. Mignolet, 1935, p. p. 352—369.

като съмѣтаме, че отъ падането на Римъ до XVII вѣкъ това сѫ били италианцитѣ, испанцитѣ, португалцитѣ и френцитѣ, които творятъ голѣмата европейска култура? Може би това сѫ само псевдоними на германската раса? И действително, Шеманъ твърди изрично, че „подъ името френци, италианци, англичани и фламандци, рѣководството на новата история бѣ взето отъ германцитѣ“. Изглежда, продължава сарказмътъ на Лабриола, че германцитѣ сѫ се криели задъ тия народи, може би, отъ скромность, а последнитѣ сѫ си въобразявали, че творятъ нѣкаква своя култура, безъ да подозиратъ, че сѫ вършили въ сѫщностъ дѣлото на „германската кръвь“.

Шесто. Нѣмскитѣ расисти поддържатъ, че тѣхна е „кръвьта“, съ която тѣ презъ време на голѣмото преселение на народитѣ сѫ трансформирали победенитѣ, смѣсвайки се съ тѣхъ. Прочее, новиятъ типъ на цивилизация се дѣлжи, въ такъвъ случай, на новата кръвь, която е дошла отъ нахлуващите въ Италия германски племена. Но и тука работата не е въ редъ. Знае се, че германцитѣ, които нахлуха въ Италия, загубиха своя езикъ, загубиха своята религия, своите нрави, своята общинна организация, съ една дума, тѣ загубиха всичко, което бѣ тѣхно, всичко, което прави отъ хората единъ народъ, едно племе. Обаче тѣ дали своята кръвь на разгроменитѣ! „Победенитѣ“ научиха германцитѣ да четатъ, да пишатъ, да градятъ солидни селища, да обработватъ рационално полята, дори да се биятъ методично. А какво получиха разгроменитѣ отъ германцитѣ? За да може единъ „умиращъ“ народъ, като римския, да бѫде видоизмѣненъ зоологически и физиологически преобразенъ, трѣбва, разбира се, тия, които чрезъ смѣшения сѫ му влѣли своята свежа кръвь, да сѫ били достатъчно по брой. А колко сѫ били тѣ?

Като дѣржатъ смѣтка за приблизителния брой на населението въ Германия по време на великото преселение на народитѣ — около 4 милиона души; като не изпускатъ изъ предъ видъ, че въ тая цифра сѫ влизали и келти, на западъ отъ Елба до Рейнъ, и славянско-литовските поселения, които сѫ стигали до Одеръ, нѣкои учени приематъ, че чисти тѣ германци не ще да сѫ били повече отъ 2 милиона. Това е, напр., цифрата на Делавелѣ. Други, като не забравятъ, че Италия, която бѣ срѣдище на Римската империя — простираща се отъ Шотландия до Персийския заливъ и отъ Кавказъ до екваториална Африка — не е имала по онова време повече отъ 6 милиона души, намиратъ тая цифра (2 милиона) за твърде преувеличена¹⁾. На туй отгоре, германските племена, които сѫ били раздвижени на западъ и югъ, сѫ идѣли

¹⁾ Срв. A. La briola: Le crѣpuscule de la civilisation, p. p. 358 и сл.

само отъ североизточната часть на Германия: оттамъ съ дошли готитъ, гепидитъ, рюгитъ, вандалитъ, ютиятъ и др. А това е било тъкмо най-дивата и най-малко населената половина на тогавашна Германия. Както и да е, числото на херулитъ и рюгитъ, които съ дошли въ Италия съ Одоакра, е било, споредъ изследванията на Е. Лонкао, около 30,000 души, заедно съ женитъ и децата. Знае се, обаче, че готитъ съ ги изгонили отъ Италия. А що се отнася до самите готи, римски източници ги изчисляватъ на около 300,000 души. Срещу това, италиянскиятъ историкъ Бианки-Джовини доказва, че бойцитъ-готи не съ били и не съ могли да бждатъ повече отъ 10—12,000 души. Като прибавя съотношението между бойци и небойци, едно къмъ десетъ, Лабриола приема като най-благоприятна цифра за готитъ въ Италия 120,000 души. Отъ друга страна, римляните съ се държели винаги на страна отъ тъхъ, ненавиждали съ ги заради тъхната нечистоплътност и простота, при туй тъ съ се бояли отъ готитъ. Следъ като съ опустошили нѣколко пъти Римъ, последните съ били напълно разгромени отъ Нарзесъ въ подножието на Везувий. Въ пълно безредие тъ съ се оказали отблъснати задъ Алпите и съ тъхъ е било — за Италия — окончателно свършено.

По-продължително е било оставането на лонгобардите въ Италия, отъ 572 до 773 година. Наистина, тъ съ дали името на една отъ северните италиански провинции, но и тъ съ били едно малко племе: споредъ Тацита „най-малкото германско племе“. Е добре, пита Лабриола, какъ е мислимъ, че едно тъй дребно по брой население ще може да преобрази шестмилионния народъ на Италия, и то дотамъ, че да измѣни коренно расовото съчетание на тая маса? Самиятъ Иполитъ Тенъ, въ своята „Философия на изкуството“, твърди категорично, че романската раса въ тогавашна Италия „не е могла да биде германизувана“: варварите съ минали презъ нея и съ се стопили като снѣгъ. Отъ лонгобардите не е останало нищо въ Италия. Ако е въпросъ за името Ломбардия, нека не се забравя, че до френската революция и Белгия се наричаше „Pays-Bas Espagnols“. Значи ли това, че тя е била испанска? И най-сетне, фактъ е, че въ италианския езикъ не е запазена нито една единствена лонгобардска, готска или херулска дума. Цѣлата тая историческа справка е подкрепена у Лабриола съ хроники и много цитати отъ разни италиански, френски и други изследователи.

Какво следва отъ нея? Преди всичко, ние виждаме, че философско-историческата теза на расистите, доколкото тя засъга една областъ, върху която все още има прѣки или косвени исторически данни, се оказва безъ сериозна основа. А върху тая основа, именно, е съградена теорията, че италиянското Възраждане е рожба на германската кръвъ. Но ако това е твърде съмнително за

Италия, то какво да се каже тогава за Египетъ, древна Гърция, Вавилония, Персия, Индия, Туркестанъ, Китай и пр.? Същтамъ за излишно да спомена въ тая редица и древна България, която също създаде единъ големъ културенъ центъръ, безъ германската кръвъ да е играла каква да е роля въ възникването на нашата тогавашна култура.

IV

Ала ние не бихме видѣли цѣлата научна и идеологична физиономия на расизма, ако речехме да се задоволимъ съ очертаното дотука. Следъ като той въздиగна германската раса до най-висшъ творчески моментъ въ развитието на човѣшката история, сега ще го видимъ да ни обяснява — чрезъ особностите на расата — и естеството на самите социални явления, своеобразието на конкретните борби, които се разиграватъ въ човѣшките общества. Ние изтъкнахме по горе, че характерното за расизма иде отъ неговия отговоръ на въпроса за отношенията на расата — като антропологическа категория — къмъ историята, сиречъ къмъ социалната действителност. Нѣма расизъмъ вънъ отъ предубеждението, че неравните и неравноценнни по своята природа раси сѫ, които опредѣлятъ историческия или социалния животъ на едно време.

Ще почнемъ съ изследванията на единъ отъ първите расистски антропосоциолози, Ото Амонъ, който се бѣ заелъ чрезъ измѣрване на особната черепна форма, като сигнатурата на различните раси, да реши известни социални проблеми по чисто антропологиченъ путь. Своите изследвания той е предприелъ главно въ градовете и селата на южно-германската провинция Баденъ, въ Карlsruhe и Лорахъ, въ Хайделбергъ и Манхаймъ. Отъ тия изследвания Амонъ дохожда до заключението, че висшите слоеве, богатите, заможните кржгове въ градовете сѫ предимно блондини, съ продълговатъ черепъ, приемчиви, активни по характеръ, докато бедните кржгове на градското население сѫ късоглави, съ кржгълъ черепъ, сравнително по-тъмни по цвета на кожата: нѣкакво отражение на „монголския“ типъ! Явно е, че споредъ Амана първите сѫ носители на повече или по-малко чистата германска кръвъ, тѣ сѫ способното и самостоятелото, докато вторите сѫ далече отъ това расово качество. Първите сѫ представители на капитала, вторите — изпълватъ класата на пролетариите. Прочее, класовото различие между капиталисти и работници се оказва тук чисто и просто една коренна разлика между две раси! „Като всички арийци, пише Амонъ, хората съ германска кръвъ (die Germanen) сѫ по рождение владѣтели на други народи. Каждето и да се появятъ, тѣ сѫ управляващи и социално-предпочитани съсловия. Тѣ сѫ единъ народъ съ буйно-

мъжество и несломима сила, изпълнени съ преданост и върност, съ гордост и правдивост, единъ блестящъ народъ отъ полубогове (ein leuchtendes Volk von Halbgöttern). Народъ, подобенъ на тоя, свѣтътъ е видѣлъ досега само веднажъ — у старите гърци, подиръ тѣхъ никъде, и навѣрно такъвъ народъ той нѣма да види никога отъ сега нататъкъ". Значи, звездата на германците нѣма вече никога да залѣзе! — И нека нашите четци не мислятъ, че това го пише нѣкоя незначителна запалена глава. Съвсемъ не. Ото Амонъ е единъ отъ видните германски антрополози и антропосоциолози. Своите възгледи той разви въ три съчинения: 1) *Natürliche Auslese*, Jena 1893; 2) *Die Gesellschaftsordnung und ihre natürliche Grundlage. Entwurf einer Social-Anthropologie*, 1896 и 3) *Zur Anthropologie der Baden*, Jena 1899.

Понеже въ нашата задача влиза, да очертаемъ расизма като една нова философия на историята, ние сме длъжни да споменемъ случаи отъ разни области, кѫдето сѫ правени опити да се обясняватъ социални явления изключително чрезъ особностите на расата.

Въ Италия, напримѣръ, нѣкои автори съ склонности къмъ расизма, следъ като сѫ изследвали процентно престъпницитетъ, които сѫ извѣршили убийства, кражби, изнасилвания и т. н., дошли сѫ до странното заключение, че късоглавиятъ типъ, съ тѣмни коси, се отличава съ разположение къмъ престъпни деяния, докато дългоглавите блондини били отъ една очевидно антропологически по-съвършена раса, която не краде, или много по-малко краде, не изнасилва, не убива и пр. Значи, и тукъ расовите различия сѫ, които трѣбвало да ни обяснятъ социалните прояви на престъпността!

Германскиятъ авторъ Пенка пъкъ е открилъ, че протестантизмътъ представлява отъ себе си само една расова особеност на блондините, докато католическото се оказвало предимно въроизповѣдане на кръглоглавите нѣмци¹⁾) А оттука — могло лесно да се хвѣрли нѣкаква „научна свѣтлина“ и върху реформацията.

Борнхакъ, известенъ професоръ по държавно право отъ Берлинския университетъ, е отишълъ една стѣпка понататъкъ, и въ една своя студия за влиянието на расата върху образуването на държавата (*Der Einfluss der Rasse auf die Staatsbildung*, 1904), дохожда до заключението, че великата френска революция не е била нищо друго, освенъ една борба на келтските останки въ Франция (които се числѣли къмъ политически най-негодните раси) срещу носителите

¹⁾ Срв. Людвикъ Крживицкій: Психическія расы. С. Петербургъ, 1902, стр. 197.

на германската кръвь, представляващи една действително държавотворна раса съ творческа дарба („eine wahrhaft staatsbildende Rasse von schöpferischer Begabung“). Споредъ изследването на Борнхакъ, държавата на Людовика XIV била изключително дъло на германската кръвь, проникнала въ Франция по време на великото преселение на народитѣ. Тая държава е била презъ време на революцията отъ 1789 г. разрушена и господствуващата въ нея раса е била съ варварска жестокость изтръбена отъ подчиненитѣ романизувани келтски елементи, които станали оттука нататъкъ „на родътъ“ въ Франция.¹⁾

И най-сетне, тукъ тръбва да се спомене отново и Лудвигъ Волтманъ, който, въпрѣки всичките си недостатъци, е все пакъ най-культурниятъ между цѣлия философствующъ расистски лагеръ. Ала и той, увлѣченъ отъ своята идеология, стои много близо до тезата на Гобинъ и Борнхакъ, че великата френска революция била сѫщо тъй една расова борба: между потиснатата раса и романизуваното германско дворянство. Много портрети на френската аристокрация, изложени въ музеите на Лувъръ и Версайъ, убеждаватъ Волтмана, че това сѫ глави на „германски типове“. Но и водачите на революцията сѫ били типове съ явно „германска кръвь“. Въ сѫщностъ, заключава Волтманъ, революцията не докара никакво трето съсловие на власть, а само издигна чрезъ буржуазията „горния германски слой“ на градските маси, следователно замѣни единъ слой отъ германската раса съ другъ²⁾.

На друго място, като говори срещу материалистичното разбиране на историята, Волтманъ заявява: Марксъ съвсемъ не е билъ правъ, когато се опитва да обясни експлуатацията чисто социологически, по пътя на принадената стойност. Нѣмайки ясно съзнание за антропологичната страна на социалното развитие, той е смѣталъ експлуатацията за явление, което ще изчезне, когато бѫде преодолѣна базата на днешното общество. А това е, споредъ Волтмана, явна заблуда, която прави Маркса утопистъ³⁾. Не ще съмнение, че за тоя, който почва и свършва съ вѣчното неравенство и съ непреодолимата неравноценность на расите, за него експлуатацията на човѣшкия трудъ, която характеризува стопанството на буржуазия свѣтъ, не може да нѣма и биологически основи. А тѣхъ, разбира се, никакво обществено развитие не могло да разклати.

Следъ всичко това ние стоимъ изпрѣчени предъ расизма на най-новото време, предъ теорията на Хитлера,

¹⁾ Срв. *Ergänzungshefte zur Neuen Zeit*, 1914, S 6—7.

²⁾ L. Wolmann: *Politische Anthropologie*, S. 350.

³⁾ L. Wolmann: *Ibid.*, S. 381—386.

нахвърлена въ неговата книга „Mein Kampf“, и предъ писаниета на неговите идеини сподвижници отъ рода на Розенберга. Ала въ тѣхъ нѣма нито троха повече отъ това, което биде очертано въ сжцината си дотука. Освенъ това, за тѣхъ ще говоримъ на друго място и въ друга връзка.

V

Ние спокойно изслушахме по-горе една дълга редица отъ антропосоциологични „истини“, които въ течението на близо единъ вѣкъ продължаватъ да блестятъ на европейския наученъ хоризонтъ. Сега, преди да сме минали къмъ книгите на проф. Методий Поповъ, ще тръбва да кажемъ на кѣко, какъ гледа днешната наука на основните расистки тези, доколкото тѣ засъгатъ чисто антропологичната страна на работата.

Подъ раса — въ научния смисълъ на думата — се подразбира днесъ една трайна група отъ хора, чиито особности се предаватъ по рождение, чрезъ физиологично унаследване. Въ туй отношение, както приемаме, че има една или друга особна конска или кучешка раса, така говоримъ и за особни човѣшки раси. Въ противоположность на расата, културата засъга това, което човѣкъ придобива следъ своето раждане по пътя на възпитанието и въобще чрезъ въздействията на срѣдата, безразлично каква е тя.

У отдѣлния човѣкъ качествата на расата и тия, които създала културата, се преплитатъ и затова не е винаги лесно да бѫдатъ едните ясно разграничени отъ другите. Дали единъ човѣкъ е, напр., тѣнъкъ или дебелъ, това зависи до известна мяера отъ храненето, или пъкъ се явява като резултатъ на начина, по който функционира неговата физиологична машина. Може бащата да е слабоватъ, а децата му, които „сѫ откѣсли главата на татко си“, да не сѫ слаби. Такава е, казватъ лѣкарите, неговата „конституция“. Но тя нѣма нищо общо съ „расовите“ му особности. Че единъ или другъ има дебелъ коремъ, подкривени навѣнъ крака на яздачъ, че селянинътъ има черна загорѣла кожа — това сѫ нѣща, които се обуславяватъ отъ особния жизненъ пътъ на човѣка, тѣ сѫ, прочее, качества, създадени отъ „културата“.

Единъ отъ най-трезвитѣ, най-предпазливитѣ и известни германски антрополози, проф. Алфредъ Хетнеръ, въедно свое съчинение отъ 1929 г.: „Der Gang der Kultur über die Erde“, като има предъ очи току-що изтѣкнатата разлика, се опитва да разграничи у човѣка наследеното отъ неговата раса, отъ онова, което може да бѫде прехвърлено върху съмѣтката на създаденото отъ културата. И тука ние узnavаме, колко не сигурна е още науката, която разяснява расовите проблеми. Като главни качества на расата, пише Хетнеръ, се изтѣкватъ обикновено пигментирането на

кожата, формата и цвѣтът на очите, цвѣтът и особностите на косата, устройството на носа и на лицето изобщо и — споредъ обикновения възгледъ — по-продълговатата или по широка форма на черепа, така наречения индексъ на черепа: тѣсноглави и дългоглави. Дла днесъ, добавя Хетнеръ, съществуватъ твърде различни мнения досежно стойността на тия отдельни расови признания. Особно силна е опозицията, която се навдига — „и то съ право“, забелязва голѣмиятъ нѣмски антропологъ — противъ преувеличеното значение, което нѣкои сѫ отдавали презъ последнитъ десетилѣтия на череповия индексъ (тѣсноглави и дългоглави).¹⁾ Въ днешната наука се стигало дотамъ дори, че нѣкои отричатъ тоя индексъ да е расовъ белегъ. Тия думи на Хетнера сѫ особно важни, понеже идатъ отъ единъ отъ най-солидните съвременни антрополози, и скоро читателъ ще разбере тѣхния точенъ смисълъ.

Що се отнася до броя на расите, и тука работата е доста неопределена и спорна. Въ зависимост отъ това, какви морфологични критерии ще бѫдатъ избрани като характерни за расата, учениятъ сѫ дѣлили хората на 3, 4, 8 — до 65 раси въ рамките на днешното човѣчество. Още основателътъ на антропологията Йоханъ Блуменбахъ, роденъ въ 1752 г., различава петъ човѣшки раси: кавказка, монголска, етиопска, американска и малайска. Други, между които и Гобинъ, като взематъ за белегъ цвѣта на кожата, приематъ съществуването само на три раси: бѣла, черна и жълта. Въ 1900 г. френскиятъ антропологъ Деникѣръ, като има предъ видъ „всички“ морфологични признания, открива 29 раси, които разпредѣля по-тѣсно на шестъ главни групи. Колко особни раси изобщо биха могли да се разграничатъ, върху това, пише нѣмскиятъ расоведъ проф. Валтеръ Шайдъ въ своето „Rassenkunde“, не би могълъ да се получи единъ общъ отговоръ. То е по-скоро въпросъ на споразумение между ученийтѣ.

За всѣки случай, споредъ Ойгенъ Фишеръ, който държи смѣтка за по-новите научни разграничения, расите — взети като антропологични единици — могли да се сведатъ къмъ шестъ главни групи. Първо: северна раса. Разпространена главно въ северна и северозападна Европа, но про-

¹⁾ Подъ „дългоглави“ (доликоцефални) антропологията разбира ония черепи, дължината на които надвишава ширината имъ. Ако дължината на черепа се приеме условно за 100, тогава дългоглавъ ще се нарича оня черепъ, ширината на който съставя до 75% отъ дължината. Щомъ ширината на черепа е вече надъ 80% отъ дължината, въ такъвъ случай черепътъ се опредѣля като късоглавъ (брахицефаленъ).

никнала и въ източна и южна Европа, дори въ северна Америка. Хората отъ тая раса сѫ високи, съ срѣдна височина 1·71 м. Черепъ дѣлъгъ и лице тѣсно. Цвѣтъ на кожата — свѣтълъ, мека коса. Второ: фелишка раса. Разпространена главно изъ севернитѣ части на Европа. Представителитѣ на тая раса сѫ сѫщо високи, дори по-мѣжествени отъ северняцитетѣ. Иматъ твърде голѣмъ черепъ, по-широкъ, но не по-малко дѣлъгъ отъ тоя който отличава северната раса. Очите на фелишцитѣ сѫ дѣлбоки, носътъ имъ е дѣлъгъ, съ широка задна частъ и тѣпъ връхъ. Трето: срѣдиземноморска раса. По рѣстъ тя е най-дребната въ Европа. Срѣдната височина на мѣжетѣ е 1·61 м. По-малъкъ черепъ, сѫщо тѣй дѣлъгъ и тѣсенъ. Носътъ тука представлява нѣщо като продължение на черепа, съ което лицето на срѣдиземноморския човѣкъ буди впечатлението за известния древногрѣцки профилъ. Кожата е кестенева, а косата и очите — тѣмно-кестеневи. Тая раса живѣе днесъ главно по земитѣ около брѣговете на Срѣдиземно море. Четвърто: алпийска раса. Разпространена е предимно въ югозападна Франция, следъ туй въ алпийските области, отъ гдето се спускатъ нейни разклонения къмъ срѣдна Германия и къмъ южна Европа. Тука срѣдната височина на мѣжа е 1·63 м. Черепътъ и лицето сѫ широки и крѣгловати. Челото е по-ниско отколкото при другите раси, а носътъ е малко извитъ напънъ, по-широкъ и по-кѣсъ. Брадичката е остра. Цвѣтътъ на кожата не е толкова свѣтълъ както у северняцитетѣ, на много мѣста избива дори на мургавъ, докато косата и очите сѫ кафяви или кестеневи. Алпийската раса е нѣщо като съединително звено между расите на европейския северъ и срѣдиземноморската. Пето: динарска раса. Разпространена е на изтокъ и въ земите на Балканския полуостровъ. Името й иде отъ Динарските Алпи. На изтокъ тя се прелива въ подобната на нея предноазиятска раса. По рѣстъ хората отъ тая раса приличатъ на северняцитетѣ. И черепътъ имъ е високъ, но по-кѣсъ. Въ задната страна на черепа нѣма никаква изпѣжна листа. Лицето е дѣлго. Носътъ стърчи напредъ, въ повечето случаи той е орловъ. Кожата, косата и цвѣтътъ на очите сѫ тѣмни. И най-сетне шесто: източнобалтийската (или източно-европидната) раса, която носи името си отъ мѣстата, въ които преобладава. Прилича донѣкѣде на алпийската, но всичко тукъ е по-широко, по-грубо и по-изразено. Носътъ е вдлѣбнатъ къмъ основата, брадичката слабо развита, очите безъ блѣсъкъ и въ повечето случаи сиви, а косите сѫ пепеляво-руси. Дори цвѣтътъ на кожата изглежда често съ сивъ оттенъкъ¹⁾.

¹⁾ Hermann Mücke: Rassenforschung. Berlin-Bonn, 1934, S. 25—30.

Ето, това съ то шесттъ европейски раси, които се намират днесъ навсякъд по Европа, у всички европейски народи, най-различно примицени. Съвременната антропология ни учи, че няма днесъ европейски народъ, който да представлява нѣкаква чиста раса. Напротивъ, всъки народъ, все едно дали европейски или извъневропейски, е една своеобразна и отдавнаша смѣсица отъ различни раси. Въ това отношение не правятъ изключение и германцитъ, сиречь днешниятъ нѣмски народъ, у който се срѣщатъ елементи отъ всички онния шестъ раси, за които бѣ по-горе дума, дадени въ разните части на Германия въ най-разнолики съчетания. Една е тая смѣсь въ Източна Прусия и Померания, друга е въ северо-западна Германия, съвсемъ друга е въ Пфалцъ или южните краища на нѣмската държава. И когато Хансъ Делбрюкъ пише по-горе, че у днешните нѣмци има много малко древно-германска кръвъ, той добре знае, какво говори. Всички днешни народи, казва Хетнеръ, съ расова смѣсь. А нѣмаме никакви основания да отричаме това и за древните германци. Сѫщото твърди и цитуваниетъ вече Мукерманъ, и всички други. Не може изобщо да има днесъ добросъвестенъ антропологъ, който да смѣе да отрече това.

Сега две думи специално за евреите, които съ винаги въ срѣдището на расовата проблема. Обикновено се смята, че тѣ били сравнително една отъ най-чистите „раси“, която могла съ пълна сигурностъ да се опредѣли и познае. Макаръ да е прѣсната отъ хиляди години по цѣлия свѣтъ, еврейската раса — твърдятъ мнозина — е запазила едно удивително „постоянство на формите“. Между тия форми стои, разбира се, на първо място подкривениятъ „еврейски носъ“. Нѣма да намѣрите днесъ карикатура върху евреинъ, която да не го предава чрезъ тоя „вѣченъ атрибутъ“ на еврейската раса. А въ сѫщностъ, научно взето, това е досаждъ невѣрно. М. Фишбергъ е правилъ антропологични изследвания между евреите въ Ню-Йоркъ и въ различни страни на източна и западна Европа, дори въ северна Африка и Азия. И е установилъ, че „еврейскиятъ носъ“ съвсемъ не е една характерна особност на евреите. Намѣрилъ го е — чрезъ своите статистични изследвания — само между едно незначително малцинство всрѣдъ евреите: 13%. Подобни изследвания съ били правени и отъ други въ нѣкогашна Австрия и въ бившата Русия, където евреите живѣятъ въ компактни маси. И всички съ идвали горе-долу до сѫщия резултатъ. Алпийската раса стои въ нѣкакво неуяснено още родство съ древните народи на предна Азия и е твърде разпространена въ равнините на Савоя, въ Граубюонденъ, въ Тиролъ и въ Каринтия. Като се има предъ видъ, че една отъ нейните особности бѣ, както от-

белязахме по-горе, и гърбавиятъ носъ — същиятъ той носъ, който е отличавалъ старите хетити и се среща у голъма част отъ днешните арменци — човѣкъ лесно ще разбере, че нѣкои изследователи сѫ открили между нѣмското население въ известни области на Бавария (Altbayern) 31% християни съ еврейски носъ, който между самите евреи, гдето тѣ живѣятъ въ компактна маса, не надвишава 13%!

Същото е и съ тѣмните еврейски коси. Въ Англия евреите сѫ 25% блондини, въ Германия 30%, докато въ Италия, гдето общото население е предимно съ тѣмни коси, евреите иматъ едва 5% руси коси! А въ северна Америка този процентъ е още по-малъкъ. — Не по-инакъ стои работата и съ формата на черепа у евреите. Евреите въ Кавказъ сѫ съвсемъ късоглави, докато въ Америка, Месопотамия и Северна Африка тѣ сѫ дългоглави, каквито сѫ мѣстните народи изобщо. Всички тия факти значатъ нѣщо, но за всѣки случай тѣ не ни убеждаватъ, че евреите били една чиста раса, която човѣкъ могълъ отдалеко да я опредѣли и познае.

Всички опити да се намѣрятъ специфични белези за „еврейската раса“: менструацията у жените настъпвала рано; тѣ били твърде плодовити; евреинътъ ималъ навсѣкожде единакъвъ изговоръ; той лесно се акклиматизувалъ; страдалъ по-често отъ захарна болестъ и т. н. — всичко това се оказва досаждъ негодно да разграничи евреите като нѣкаква особна раса¹⁾. Въ сѫщностъ, тѣ не сѫ били и не сѫ никаква раса, а сѫ единъ народъ, който още въ Палестина е стоялъ на кръстопътъ, на който сѫ се срещали населениета, идещи отъ планинската част на Мала Азия, отъ гдето произлѣзе арменоидниятъ типъ, и откъси отъ населениета, които сѫ идѣли откъмъ широките степи на Арабия и сѫ стигали до Месопотамия. Още отъ далечни времена населението на Палестина е представлявало една пъстра смѣсь отъ различни раси. Нека не се забравя, че дълго Палестина е била земята, въ която сѫ се сблъсквали сферите на влияние, свързани съ въжделенията на дветѣ голѣми стари държави: Вавилония и Египетъ. Макаръ следътъхното разпиляване по разните краища на стария свѣтъ и поради тѣхните преследвания евреите презъ последните столѣтия да сѫ живѣли твърде затворени въ своя националенъ кръгъ, все пакъ за нѣкаква „чиста еврейска раса“ не може и дума да става.

VI

Разгледаното дотука ни навежда на единъ отъ важните въпроси, които сѫ тѣсно свързани съ проблемата за

¹⁾ K. Kautsky: Rasse und Judentum. Stuttgart, 1914, S. 40 — 48.

расата: представляватъ ли расовитъ белези нѣщо постоянно и неизмѣнно, или още по-точно и по конкретно казано: оставали расата като антропологична категория независима отъ природната и социалната срѣда, ако последната би се измѣнила? Мѣстото не ни позволява тук да обсѫждаме тоя въпросъ подробно, толкозъ повече, че въ случая ние бихме могли само да докладваме, но не и да предлагаме на четците си нѣкакви свои изучвания.

Не може днесъ да има никакво съмнение, че това, що се привежда като траенъ и сигуренъ белегъ на една или друга раса, то сж нѣща, които не сж и не биха могли да бѫдатъ неизмѣнни. Да вземемъ напр. цвѣта на кожата или на коситъ. Дали сж тѣ свѣтли или тѣмни, зависи отъ това, дали нашитъ далечни предѣди сж живѣли хиляди и десетки хиляди години въ земи, гдето слѣнцето грѣе слабо и малко, гдето има много мъгли и т. н., или пѣкъ сж обитавали горещитъ и слѣнчеви зони, които сж по-близо до екватора и тропицитъ. Да бѫде кожата свѣтла или руса, туй значи: да й липсува пигментъ. А нашитъ отдавнашни предѣди сж загубили своята пигментация, понеже не сж се нуждаели отъ нея, както нѣкои настѣкоми, които отъ вѣкове живѣятъ въ пещери, сж ослѣпѣли, защото съ течение на времето не сж имали потреба отъ своето зрение. И затуй кожата на руситъ хора лесно изгаря, което въ високите планини или лѣте на морския брѣгъ стоятъ по-дълго изложени на слѣнчевите лжчи. Отъ друга страна, чернотата на кожата, сиречь нейното пигментиране, предпазва човѣка отъ слѣнчевите лжчи въ земи, гдето слѣнцето грѣе силно, гдето сутиятъ въздухъ пропуска лесно лжчите и гдето нѣма нито влага, нито гори, нито сѣнки, годни да смекчатъ действуването на тия лжчи. Нормалната граница на черната кожа—това сж горе-долу мѣстата 25° ширина на северъ и на югъ отъ екватора. По-нататъкъ следватъ мѣста, въ които сѫщата предпазна служба играе кафявата кожа: 25° — 35° ширина отъ дветѣ страни на тропицитъ. И най-сетне — зоната на жълтата кожа, между 35 и 45° северна и южна ширина, въ степите, лишени отъ влага и съ остри контрасти между лѣтната и зимната температура. Въ Азия тая зона стига чакъ до предѣлитъ на сибирските гори. Едва задъ 45 -ия до 55 -ия градусъ — пише проф. Лайонъ Лайдъ — може да се тѣрси родината на бѣлата раса. Горитъ, влагата, прохладата, влажнитетъ вѣтрове — ето дълговѣковните условия, казва той, които сж докарали побѣдането или порусяването на човѣка. Бѣлата кожа се явява тукъ като ново предпазно срѣдство, доколкото тя запазва топлината и прѣчи на излѣчването. Но, веднажъ

установилъ се — разбира се, въ много дълъгъ периодъ отъ време, — цвѣтътъ на кожата, на косите и очите продължава упорито да се съпротивлява на новите влияния. И тъкмо поради тая негова относителна устойчивостъ, цвѣтътъ се смѣта и до днесъ за траенъ расовъ белегъ.

Ала погледнете вариациите на цвѣта по цѣлото продължение на Европа, отъ югъ на северъ, и вие лесно ще се убедите, че географската срѣда не престава да върши своето. Така напр., споредъ цифритъ на френския антропологъ Топинѣръ, ако се спремъ на цвѣта на очите, въ южна Италия, въ Сицилия и Неаполъ ще намѣримъ около 26% хора съ свѣтли очи, а на северъ, въ Генуа — 31%. Въ Южна Франция свѣтлооките сѫ (въ Ардешъ напр.) 30·6%, въ северна Франция (Бретань) 46%, а въ Нормандия — 52%. Въ Германия свѣтлооките сѫ: въ Бюргембергъ 24·3%, въ Вестфалия — 39%, а на северъ 42%. Въ Англия свѣтлооките сѫ: на югъ (въ Бристоль) 52%, въ Единбургъ — 58%, а на шотландските и оркнейските острови — 71·4%. Явно е, че въ тая гама личи нѣкаква правилностъ, която мжично би могла да се обясни съ простото размѣстване и смѣщение на расите.¹⁾

Вземете следъ това ръста, който сѫщо се смѣта за единъ неизмѣненъ белегъ на расите. Доскоро много отъ антропозитътъ смѣтаха, че ръстътъ не зависи нито отъ сиромашията, нито отъ храненето, а изключително отъ „племенната наследственостъ“. Ала ние знаемъ днесъ много добре, че ръстътъ на преселилите се въ Америка европейци — дори на англичаните — се е увеличилъ, и то още въ второто поколѣние. На това отгоре наблюдавано е научно, че въ голѣмите градове, където сѫществува благосъстояние и добро хранене, тамъ явно личи едно увеличение на човѣшкия ръстъ. Отъ друга страна, като почнете отъ южна Италия, където срѣдниятъ ръстъ е 1·60 м., въ северна Италия той стига 1·63 м., въ Франция — 1·65, южна Германия — 1·66. Холандия — 1·68, северна Германия — 1·69, Швеция и Дания — 1·71, а въ Шотландия и северна Норвегия е срѣдно — 1·72. Науката установи, че въ нѣкои места тъкмо почвата е, която влияе значително за увеличаването на човѣшкия ръстъ. Напр. голѣмата височина на населението въ Кентуки (Съединените щати) се обяснява днесъ отъ мнозина чрезъ особената варовита вода въ тая областъ. Подобни наблюдения сѫ били правени въ Германия отъ Рьозе, въ Гота, където следъ прокарването на „твърда вода“ ръстътъ на жителите се е промѣнилъ.

¹⁾ Срв. П. Н. Милюковъ: Национальный вопрос. Прага 1925, стр. 47—55.

Най-сетне две думи и за формата на черепа, взета като неизмененъ расовъ признакъ, състанъ за най-устойчивъ отъ всички други. Знае се, че черепитъ въ древните гробища, откривани днесъ, съ много повече на дългоглави люде, отколкото черепитъ на днешното население, което обитава същиятъ място. А този фактъ, въпреки разгледаните отъ настъ писания на немските расисти (срв. горе стр. 299-300, 305-307), не би могълъ да се обясни съ проститъ расови смъни, които съ станали по тия места. Още върховъ е поддържалъ, че теглото на мозъка се увеличава успоредно съ развоя на културата, а това води съ себе си едно разширяване на черепната форма. При туй, американскиятъ антропологъ Францъ Боасъ е установилъ удивително бързи промени въ формата на черепа у деца на преселници, родени въ Северна Америка. У децата на емигрирали въ Съединените щати твърде дългоглави сицилийци и неаполитанци черепът става по-широкъ и взема „американската“ форма на главата. Но други изследователи, дълго преди Боасъ, съ забелязали, че бългите, които се заселватъ въ Америка, още следъ първите няколко поколения се „индианизуватъ“, сиречь придобиватъ няшо отъ расовия типъ на местното американско население.

Заключението ще бъде: колкото и относително устойчиви, т. н. расови белези съвсемъ не съ няшо неизменено. Че тъ съ се мянили въ десетките хиляди лѣти задъ настъ, въ това никой не се съмнява. Ала днесъ е установено вече, че тъ се менятъ и на много по-кратки временни интервали, въ зависимост отъ приспособление то на хората къмъ новата географска и социална среда. Прочее, да се говори за някаква „въчна“ германска или каква да е друга кръвъ, която тръбвало да бъде запазена въ нейната расова чистота, като гаранция за съхраняване творческата мощъ на единъ или другъ народъ, това ще рече: да се поддържатъ работи, които няматъ нищо общо съ обективната наука.

Грижата на расистите да запазятъ дадена раса „чиста“, понеже расовите смъшения криeli въ себе си биологическа опасност и водели къмъ нейното израждане, е — следъ всичко изтъкнато дотука — толкова несериозна, че едва ли заслужава да се спира човѣкъ на нея. Съвременната генетика ни учи, че ако има няшо, което може да докара до биологическо израждане, то е несмъшението, а тъкмо обратното, т. н. инбридингъ, когато хората се стремятъ да не се женятъ вънъ отъ рамките на определенъ тъсенъ общественъ кръгъ. Това е, което може, при известни условия, да намали плодовитостта въ семействата, да ослаби жизнеспособността, издръжливостта и да докара появата на признания на израждане. Безспорна научна истина е днесъ, че кръсто-

сването на различни растителни и животински видове води обикновено до едно по-голъмо развитие на потомството, до т. н. хетерозисъ, до луксуриране и пр. Житеиската практика е научила хората да получаватъ по тоя пътъ бързорастящи, по-голъми, по-издръжливи и по-жизнеспособни растения и животни. Ако минемъ оттука къмъ човѣка, ще видимъ и тамъ, че групи, образувани отъ кръстосване дори на най-неподобни помежду си човѣшки раси, сѫ се оказали биологически досѫщъ „пълноценни“. Така е, напр., при смѣшението на хотентотите въ Южна Африка съ холандските бури¹⁾). Ала това не значи, че за да се повдигне човѣшката култура, народите трѣбва да се смѣшватъ, понеже — както ще видимъ скоро — сѫдбата на историята и на духовния животъ на единъ народъ съвсемъ не зависи отъ тая зоотехническа практика.

Остава ни още да се спремъ на въпроса за „висши“ и „нисши“ раси. Обаче тая разлика между „активни“ и „пасивни“ раси, както ги други наричатъ, е твърде непосрѣдно свързана съ нашата ржководна проблема: за отношението на расата къмъ историята и културата на единъ народъ. Поради туй ние ще обсѫдимъ тая страна на расизма следъ като чуемъ сега, какво съдѣржатъ новите писания на нашия ученъ, които ни дадоха поводъ да напишемъ тия редове.

VII

Проф. Методий Поповъ почва своето изложение съ учението за наследствеността. Тука той установява, че днешното естествознание е стигнало до една синтеза на съответните три различни и на мѣста съперничещи помежду си теории: тая на Врисъ за мутациите теорията на Дарвина за естествения подборъ и учението на Ламарка за влиянието на околните условия върху измѣнилостта на организмите. Като излага възгледите на Менделя за закономѣрността при предаването на наследствените фактори, българскиятъ авторъ отбелязва, че когато се кръстосатъ две раси, „които се схождатъ и се понасятъ помежду си“, полученото по тоя пътъ ново поколѣние показва едно засилване на жизнените функции, изразяващо се въ по-силенъ растежъ, въ по-голъма плодовитост, въ по-голъма устойчивост и пр. Това явление на засилване на жизнените функции се нарича въ науката луксуриране. Разбира се, че случайтъ, до които се отнася, засѣгатъ животинските и растителни раси. Но още тука М. Поповъ заявява, че това луксуриране, това „повишаване на жизнените и душевни качества“ играело важна роля и при човѣка, „при развитието и разцѣвяван-

¹⁾ Г. Фризен: Генетика и фашизъм. ПЗМ, 1935, кн. 3, стр. 91—92.

нето на голъмите културни епохи на човечеството" (стр. 27). Още въ началото, тръгвайки отъ кръстосването на андалузките кокошки, на говедата и свинете, нашиятъ авторъ е вече предубеденъ, че това „луксурриране“ ще хвърли обилна свѣтлина и върху развитието на човешката история.

М. Поповата книга „Наследственост, раса и народъ“ — която главно ще имаме по-долу предъ видъ — представлява едно разширение на лекцията „Българскиятъ народъ между европейските раси и народи“, която той прочете въ началото на 1938 г. на едно събрание на естествениците въ София и издаде въ отдеялна брошура.

Въ втората глава на своя по-обстоенъ трудъ авторътъ минава вече къмъ човѣка и къмъ расовите съотношения между европейските народи. Следъ като се спира на произхода на човѣшките раси, той дохожда по-нататъкъ до общото днесъ убеждение, че за „чисти раси“ отдавна вече не може и дума да става. Отъ историческо време насамъ, може би отъ последните десетъ хиляди години, ние имаме само расови смѣшения, които влизатъ като съставки на различните народи.

Подъ раса М. Поповъ разбира група отъ хора, съ известно количество общи наследствени фактори. Като предава възгледите на немския антропологъ Ойгенъ Фишеръ и на френския ученъ Деникѣръ, проф. М. Поповъ избройва подробно ония нѣколко главни раси, които се очертаватъ днесъ въ Европа и за които ние говорихме вече: северна, фелишка, алпийска, срѣдиземноморска, динарска, източно-балтийска. И за да бѫдатъ контурите на европейските раси закрѣглени, прибавени сѫ тука: 1) ориенталската, разпространена главно въ граничащите съ Средиземно море азиатски и северо-африкански области, къмъ която сѫ отнесени арабите, и 2) предноазиатската, сродна съ динарската, къмъ която се отнасятъ кавказци, арменци и др.

Въ това дълго изложение на българския авторъ, пълно съ ненужни и на мѣста досадни повторения, нѣма нищо ново, нищо, което не е казано и писано вече много пѫти, съ изключение, може би, на нѣкои подробности и нѣкоя дребна бележка.

На стр. 73 – 74 М. Поповъ пише, че той „вѣрвалъ“, дори билъ убеденъ, какво климатическите условия твърде много допринасяли за възникването на „локални вариетети“ у една или друга раса. Ще дойде време, когато и антропологията щѣла да се „фамилиаризува“ съ това схващане, за което българскиятъ авторъ се изразява днесъ предпазливо, съ: „искамъ да вѣрвамъ“. Въ сѫщностъ, ще възразимъ ние, това време отдавна е дошло. Ако читателътъ сравни изтѣкнатото отъ насъ по горе (стр. 313 – 315), той

лесно ще разбере, че влиянието на почвата, на географската сръда, дори на социалните условия върху варирането на расовите типове е отдавна вече познато.

Както и да е, и въ новата глава на книгата продължава стремително да си пробива пътъ основниятъ възгледъ на Методий Поповъ, че расата е, която определя историята. На стр. 64 напр., като ни посочва расовата основа на древногръцкия народъ, той привежда съ пълно одобрение твърдението на нѣмския расоведъ Фрицъ Ленцъ, че „на предноазиатските расови смѣшения“ се дължелъ до голѣма степень разцвѣтъ на гръцката литература и философия. На сѫщата страница М. Поповъ отбелязва по-долу, че смѣшението на хамитската раса съ срѣдиземноморската дало „високата култура на египетския народъ“. На всѣка страница почти се говори за „душевните признания“ на една или друга раса. Племената на единъ народъ се оказватъ, споредъ нашия авторъ, само „по-малки расови групи“, които по процентния съставъ на расите, отъ които сѫ изтѣкани, се отличаватъ ясно една отъ друга. Тая разлика се отразявала и „въ духовните особности и способности“ на различните германски племена. Сѫщото било въ Италия и Франция. „Духовните различия“ между шотландците и останалите англичани, напр., били чисто и просто „последица отъ различно процентните расови комбинации“ (стр. 69—70). Това, което свѣрзвало при даденъ народъ народностните племена, то било пакъ биологическата и наследствена основа, сиречъ расата.

Позовавайки се на писанията на марбургския психиатъръ проф Ернстъ Кречмеръ, М. Поповъ отива една стѣпка по-нататъкъ и твърди, че „високите култури сѫ се появили и разцвѣтили тамъ, где е ставало постепенното смѣшение на европейските или кои да е други раси.“ Това кръстосване водѣло съ себе си едно луксурiranе и въ духовно отношение. Зоните на смѣшението били сѫщевременно и зони на интензивенъ и творчески културенъ и духовенъ напредъкъ. Отъ тия луксурящи смѣсици сѫ се породили най-много гениални личности, следователно отъ тѣхъ е произлѣзло най-голѣмо количество ржководители на духовния и културенъ развой. Отъ книгите на Кречмера сѫ взети следъ това разни примѣри за гениални хора, художници, поети, философи, общественици и др., за да се докаже, че най-много велики мѫже е имало тамъ, гдето сѫ ставали расови кръстосвания, като при едни расови смѣшения преобладавала една дарба, при други — друга. За всѣки случай тъкмо „дуловното луксурiranе“ е, чрезъ което Кречмеръ, а следъ него и Методий Поповъ се опитватъ да обяснятъ научно възхода на една или друга култура. Като преминатъ столѣтия, духовното луксурiranе

се уталожвало, огнищата на голъми дарования запустявали, измирали съ време повдигнали тънкото същество въ духовно отношение съставки на единъ биологически стимулуванъ народъ, намалявали ражданятията всрѣдъ духовно селекционираните слоеве и дохождалъ естествено единъ периодъ на упадъкъ и застой. Въздигналиятъ се нѣкога народъ превъзмогвалъ себе си!

Ето, тази е теорията, върху която М. Поповъ гради своята книга. Наистина, тя не е негово оригинално умотворение; но той я тъй страстно защища и се домогва тъй всестранно да я прокара, че не можемъ да не спремъ своето внимание върху нея. Толкозъ повече, че чрезъ тая теория Методий Поповъ отъ противникъ на расизма се превръща въ неговъ явенъ застъпникъ.

VIII

Като преминаваме сега къмъ единъ критиченъ анализъ надъ ржководните идеи на Методий Поповъ, ние ще тръбва още въ самото начало да заявимъ, че нашето общо впечатление отъ прочитането на неговите писания е, че на най-важните места той неволно смѣсва две нѣща: раса и народъ. Неговата книга, ако и тя да е озаглавена „Наследственост, раса и народъ“, никъде не се е дори опитала да разясни научно, какво значи народъ. Ако се бѣше по-пригържилъ да направи това, макаръ и съ най-скромни притезания, М. Поповъ щѣше веднага да почувствува, че проблемата за естеството на нацията лежи на съвсемъ друга плоскост и не може да бѫде обсѫждана въ такава неясна връзка съ расата, въ каквато той я е поставилъ. А тъкмо въ тая мъгла витает задачата на автора: да обясни едното чрезъ другото, по-точно: да сведе развитието, разцвѣта на историческия животъ на единъ или другъ народъ къмъ промѣните, които ставатъ въ неговата расова основа.

На всѣка стъпка нашиятъ авторъ говори за „духовните особности“ на една или друга раса, за нейните „душевни признания“, за „духовните различия“ между расите, съ една дума: за него расата не е една проста антропологическа категория. Наистина, когато разграничава расите, М. Поповъ не споменава за тѣхните духовни качества и особности; но когато „работи“ съ тѣхъ, когато ги поставя да се смѣсватъ, да луксуриратъ, за да творятъ историята и културата, вие веднага долавяте, че това не сѫ само антропологически величини, а носители на една или друга душевност, кондензатори на нѣкаква особна социалност, която — въ зависимост отъ своеобразната расова смѣсь — избива въ единъ или другъ културенъ развой. И тука ние стоимъ изпрѣчени предъ една основна неяснота.

Методий Поповъ нѣма никакво съзнание за социал-

ната действителност. Той не разбира, че за да има история и исторически животъ, тръбва да биде на лице една обществена реалност: тя обгръща трудовия процесъ, въ който всички люде пръко или косвено участвуватъ, обгръща социалните отношения, които израстватъ върху почвата на тоя общъ процесъ, обичаите и нравите на хората, тъхните правни и морални връзки, национални идеали, класови борби, наука, изкуства, войни, всичко изобщо, въ което ние сме „заплетени“, доколкото сме членове на една историческа действителност. Тая историческа и социална действителност се мъни като такава и нейните промъни криятъ въ себе си една опредълена закономърност¹⁾). Отъ цълата тая „брутална действителност“, въ която всички отъ настъ участвува и която никой човекъ не може да избегне, въ писанията на Методий Поповъ нъма нито следа. И въпръски това, той се е заелъ съ своята теория за „духовното луксуриране“ да обясни историческия животъ, възхода и упадъка на народите и тъхните култури. На много места той си задава въпроси, които съм изключително въпроси на историята, а при тъхното обсъждане за социалната действителност не става и дума дори. Така, напр., на стр. 72, като тръгва отъ убеждението, че „само процентното съдържание“ въ смъшението на расите, което отличавало „отдълните европейски народи помежду имъ“, М. Поповъ се пита: „какъ да се обясни тогава съществуващата специфична особеност, която характеризува и обособява славянската отъ романската или отъ германската култура? Нъма ли по-дълбоки причини за тая несъмнено съществуваща духовна и културна обособеност?“ И бърза да отговори: Всичка раса си има свои „отдълни способности и душевни качества“. Тия способности и душевни качества отличаватъ отдълните раси. И тъкмо тия особни „душевни заложби“ съм, споредъ М. Поповъ, които обуславятъ особностите и специфичните отлики на гореспоменатите културни кръгове (стр. 73).

И така, получава се едно твърде оригинално обяснение. Германската култура се различавала отъ славянската, понеже едни съм особните заложби на расите, които образуватъ народите отъ германския кръгъ, а други съм заложбите на расите, съставящи народите отъ славянския кръгъ! Съ други думи: защо единъ народъ има такава или инаква култура, това зависи отъ особните заложби, които се криятъ въ неговата расова кръвъ. Ние бихме прибавили сега, споредъ М. Поповата философско-историческа теория:

¹⁾ Д. Михалчевъ: Социальная действительность какъ исходная точка и предметъ исторической науки. Въ юбилейния сборникъ За П. Струве, Прага 1925, стр. 411—424.

една култура е такава, защото такава е „заложбата“ на расовата съмѣсь, която носи тая култура.

Ала работата е по-сложна, отколкото тя се види на българския авторът. Преди всичко, не може и дума да става за „славянска“ или „романска“ култура. Всъки отъ романските народи си има своя собствена, национална култура. Културата на единъ народъ обгръща неговите нрави и обичаи, епоса и фолклора му, неговата особна религия, неговата народна пѣсень и музика, изобщо изкуството му, тя е пропита отъ неговата конкретна история. А всъки знае, че една е съответната култура на ромънците, а съвсемъ инаква е културата на испанците, макаръ че и двата тия народа сѫ романски. Същото е съ културата на поляците, словенците, българите и т. н. Задъ сложното многообразие, което обгръща всъка култура въ себе си, личи винаги една особна социална действителност, носена отъ дълга, вѣковна история. Да пренебрегнешъ тая пъстра социална действителност, да нѣмашъ никакъвъ усътъ за нея, следователно, да не държишъ никаква съмѣтка за нейното реално значение, да сведешъ историята на единъ народъ къмъ неговите „расови заложби“ и да съмѣташъ, че „само процентното съдържание“ въ съмѣшението на расите е, което отличава европейските народи, това е една съвсемъ несериозна работа.

Но да идемъ една крачка по-нататъкъ. Като пише, че всѣка раса имала свои „духовни особности“, свои „душевни признания“, М. Поповъ бѣ длъженъ да посочи, кои сѫ напр. душевните признания на северната раса? Ние горе-долу знаемъ, какви сѫ нейните антропологични белези. Но отъ никѫде не узиваме нѣщо за тия „душевни“ признания: поне у М. Попова такова нѣщо липсува. Когато отличаваме по нейната духовност една голѣма човѣшка група отъ друга, ние имаме винаги предъ очи: религията, езика, нравите, изкуството и пр. Е добре, но знае се, че расовите белези се унаследяватъ, а езикътъ, ако и да е говоренъ съ столѣтия и хилядилѣтия, не може да се получи въ „наследство“: той трѣбва да се учи, трѣбва да се придобие. Същото важи и за всички други разклонения на човѣшката духовност, дори за т. н. национални психични привички.

Щомъ твърди, заедно съ Ленцъ, че „на предноазиатските расови съмѣшения“ се дължелъ раззвѣтъ на грѣцката литература и философия (срв. стр. 64), М. Поповъ очевидно предпоставя, че хората отъ една расова съмѣсь могатъ да иматъ качеството: да философствуватъ и то по особенъ начинъ, да пишатъ класически трагедии, да творятъ забележителна лирика, да бѫдатъ застѣжници на нѣкакъвъ особенъ моралъ и т. н. Но отгде да познаемъ, кои именно сѫ душевните качества на една раса? Какъ да разберемъ,

че една раса или една расова смѣсь имала „заложбата“ за възникването на една велика религия, дълбока метафизика, гениална скулптура? За съжаление, това отъ никъде не личи. И за него въ писанията на М. Попова нѣма нито поменъ. Ако има нѣщо, което действително долавяме въ тѣхъ, то е единъ магьосанъ логически кръгъ. Методий Поповъ, смѣсвайки неволно антропологическото съ социалното, сиречъ раса съ народъ, тръгва навсѣкѫде отъ конкретната история на нѣкакъвъ народъ. Тамъ, кѫдето тоя народъ е създалъ нѣщо по-крупно, културно-исторически забележително, тамъ нашиятъ авторъ се втурва да разгадае, каква е расовата смѣсь, върху почвата на която се е издигнала тая социална действителност. И тогава, отъ конкретната история той търси да открие духовните качества на съответното расово образование. А това значи: М. Поповъ отъ историята и фактическата култура идва да опредѣли расата, а после: на расата приписва разоя и своеобразието на дадена култура! Това е едно очевидно противоречие.

За да се почувствува всичката негодност на тая противоречива метода, при която за расата се сѫди отъ историческиятъ прояви на единъ народъ, взетъ въ една или друга фаза на неговото развитие, ще приведа единъ хубавъ примеръ, цитуванъ отъ К. Кауцки. Презъ 1903 г. известниятъ френски антропосоциологъ Вашѣ де Лапужъ бѣ писалъ, че Япония никога, отъ дѣлги вѣкове насамъ, не е разширила своето владичество, понеже на нейното население липсувалъ по природа „стремежътъ къмъ разширение“. Само една година следъ това Япония нападна Русия и оттогава се почна едно разширение, което нѣма край. Ако единъ народъ върши нѣщо, расистите откриватъ, че неговата раса има способността да се стреми къмъ едно или друго. Ако не върши нѣщо тогава пѣкъ се заключава, че на съответната раса липсувало нѣкакво качество. Сѫщата лекомислена история имаме и съ прочутата природна консервативност на расата, resp. на расовата смѣсь, скрита задъ китайския народъ, който опровергава днесъ всички научни измислици на расистите.

Обрисуваниятъ дотука противоречивъ методологиченъ подстѫпъ е характеренъ за всички ония расистски обяснения, които М. Поповъ се опитва тукъ-таме да даде на откѫси отъ историческия процесъ. Напр. голѣмиятъ духовенъ разцвѣтъ въ северна Италия презъ епохата на Възраждането, взетъ въ всички области на науката, изкуствата, поезията и пр., се дѣлжелъ на смѣшението на северно-алпийската раса съ срѣдиземноморската и динарската (стр. 80 и 135). Високата култура на египетския народъ била причинена отъ смѣшението на хамитската раса съ срѣдиземноморската (стр. 64). Богатата

византийска култура, взета въ своето духовно разнообразие и въ своята изтънченост, имала въ основата си една расова смъсъс, въ която участвали присъщите на старите елини расови комбинации и една нова расова пристройка (стр. 135). Българското възраждане презъ 19. вѣкъ намѣрило свое духовно срѣдище въ Срѣдногорието и Балкана, отъ кѫдето излѣзоха нашите политически и духовни будители, понеже тукъ е била по-проявена зоната на смѣщение на древно-тракийски племенни борчески остатъци съ славянски и динарски разклонения (стр. 127). И най-сетне, „духовната будност и задълбоченост“ на българския народъ, които го отличавали презъ неговия културенъ разцвѣтъ, дори нашиятъ „несъмнено голѣмъ и бръзъ напредъкъ днесъ“ се оказватъ, споредъ М. Поповъ, „плодъ на благоприятни расови смѣшения“ (стр. 148).

Отъ това личи ясно, че въ всички приведени случаи българскиятъ антропосоциологъ тръгва отъ една или друга историческа даденост и като сочи следъ туй расовата смъсъс на обществата, които се явяватъ „носители“ на известна култура, заключава: на тая именно расова смъсъс се дължи разцвѣтъ на единъ народъ, неговиятъ културенъ въходъ. Но това заключение крие въ себе си единъ логически порокъ. Отъ това, че две нѣща („особно расово смѣщение“ и „културно развитие“) сѫ дадени заедно, по никой начинъ не следва, че второто трѣбва непремѣнно да се дължи на първото, или че първото поражда второто. Отъ това напр., че кутрето на лѣвата ржка на Фихте е било извito презъ цѣлата епоха на неговото философско творчество, съвсемъ не следва, че на тази извитост се е дължело философското му развитие, взето въ своята пъстра конкретност. За да бѫде нѣкаква реална зависимост между А и В установена, трѣбва предварително да се разясни: какъ едното води къмъ другото. Обаче у М. Попова липсува какво да е подобно разяснение. У него особната кръвъ е чисто и просто обявена за „обяснителенъ принципъ“, който въ сѫщностъ нищо не разяснява Въ неговите писания луксурерирането съвсемъ не е действителенъ принципъ на обяснението, а наопаки: конкретната историческа действителност е, която навежда автора на мисъльта, да подстави подъ нея своя чисто декоративенъ принципъ за своеобразието на расовата кръвъ. По-инакъ щѣше да бѫде, ако той и неговите едномышленици можеха да докажатъ, че дадена расова кръвъ води съ себе си едни или други духовни качества, едни или други способности къмъ особно изкуство, къмъ особна религия, философия и пр. Ала това никѫде не е направено и то е съвѣршено невъзможно. И доколкото това доказателство липсува, фактически М. Поповъ свежда една неразяснена

даденост къмъ нѣщо непознато. Той, който се е заелъ да обяснява културната история чрезъ расите, трѣбаше да знае, че голѣмиятъ нѣмски антропологъ Алфредъ Хетнеръ, въ едно свое съчинение, посветено специално на хода, който е направила културата върху земното кѣлбо, не напразно пише следнитѣ забележителни думи: да се позававашъ днесъ на расата изобщо, за да обяснявашъ явленията на културата, значи въ сѫщностъ, да поставишъ едно неизвестно на мѣстото на друго.¹⁾

Истина е, това се знае поне отъ 2500 години насамъ, че тѣлесното действува върху душевното. Известно е въ психологията, че нѣма душевни промѣни, които да не сѫ обусловени отъ промѣни въ тѣлото. Всѣки отъ насъ знае, напр., че у ударения въ главата може лесно да настъпятъ едно душевно разстройство. Но намъ е известно и обратното: измѣчената душа влияе върху съответното тѣло, върху едни или други негови функции. Това е основата на старата римска поговорка: „здрава душа въ здраво тѣло“. И все пакъ, тая очевидна връзка между тѣлото и душата, между нашия организъмъ и съзнанието ни, това взаимодействие между дветѣ не дава никакво научно право на расизма. Защото ние знаемъ, че тѣлото опредѣля промѣните на човѣшкото съзнание, но въ никой случай — неговите съдѣржания. Душевното и тѣлесното сѫ, споредъ днешната наука, две коренно различни нѣща. И поради тая принципна разлика, човѣкъ никога нѣма да разбере, какъ може едното да се „отрази“ въ другото. Връзката между дветѣ тия реалности съвсемъ не е така еднозначна, както си мислятъ расистите и както е проумѣлъ това Методий Поповъ.

Расоведѣтъ Мукерманъ, напр., като се натъква случайно на проблемата за естеството на тая връзка, пише: „Съвсемъ невъзможно е още днесъ да се проследи душевното въ неговата тѣлесна зависимостъ макаръ че нѣма въпросъ по-животрепущъ отъ тоя, който като че свѣрзва учението за расите съ това за народите“²⁾). Явно е, кѫде бие нѣмскиятъ авторъ. Само че той се утешава: невъзможно било до днесъ да се разбере зависимостта, за която бѣ по-горе дума. Не, ще добавимъ и ще отвѣрнемъ ние: тая невъзможностъ извира отъ принципната, отъ коренната разлика между душевното и тѣлесното. Тая разлика е чувствувана и разбирана доста ясно отъ двадесетъ вѣка насамъ. И не е расоведението, което ще я преодолѣе, нито утре, нито други денъ. Прочее, всѣка надежда, че щѣло да

¹⁾ Alfred Hettner: *Der Gang der Kultur über die Erde*. Leipzig—Berlin, 1929, B. G. Teubner, S. 31.

²⁾ H. Muckermann: *Rassenforschung*. 1924, S. 24.

дойде време, когато от тълесното естество на човѣка ще могатъ да бѫдатъ извлѣчени, и въ тоя смисълъ съ него ще могатъ да бѫдатъ свързани, опредѣлени „душевни качества“, е суетна.

Въ тази областъ единственото вѣрно нѣщо, което не може да се отрече, то е, че както отдѣлните хора при еднакви условия реагиратъ различно на една и сѫща срѣда, така и лицата, принадлежащи на различни раси, могатъ при еднакви условия различно да реагиратъ на сѫщата срѣда. А ние сѫдимъ за хората не само по тѣхната сѫщина, но и по тѣхното отношение къмъ срѣдата, въ която ги намираме. Това е смисълътъ на твърдението, че раситѣ имали различенъ „темпераментъ“ и че човѣкъ може да бѫде познатъ чрезъ своя начинъ на действуване. И тука, проче, нашето опредѣление зависи отъ условията, при които се проявява различното реагиране на раситѣ. Всѣки опитъ да се изолира особния начинъ, по който реагира една или друга раса, да се откажа отъ срѣдата, при която тая реакция се проявява, би ни довелъ до пogrѣшни заключения върху почвата на едно обяснение на историята.

По-нататъкъ, най-многото, което би могло тука да се допустне и до което евентуално би се стигнало, то е, че особното тѣло на човѣка се явява като носителъ на известни душевни предразположения. Ала понятието „душевно предразположение“ е тѣйшироко, тѣй еластично, че отъ него не би могло да се получи никакъвъ капиталъ за едно расистко обяснение на историята. Едно лице може да е родено съ „подвижна мисълъ“. Но подвижната или пъргавата мисълъ може да съзижелствува както съ гениалността, така и съ лекомислието. Понѣкога ние имаме работа съ хора, родени съ „темпераментъ“, безъ това да имъ прѣчи да бѫдатъ въ деянията си повече мждри, отколкото други, които сѫ родени по характеръ разсѫдливи. Сетне: може човѣкъ да е роденъ, напр., съ предразположение къмъ музика. Но, попадналъ въ една неблагоприятна срѣда, вместо да стане композиторъ или оперенъ пѣвецъ, може да си остане овчарь и да весели съ кавала си овцетѣ, а може отъ него и нищо да не стане. Всѣко „душевно предразположение“ предполага една или друга срѣда, въ която то би могло да заглъхне или да се развие въ нѣкаква посока. А щомъ е думата за душевните предразположения или задатъци не на отдѣлния индивидъ, а на единъ народъ, имащи въ основата си неговите расови съставки, то явно е, че тѣхното развитие се опредѣля отъ историческите условия, при които тоя народъ живѣе. Тѣ сѫ, които ще дадатъ конкретна плѣть на расовите задатъци. Тѣ сѫ, които ще направятъ отъ последните едно или друго. Следователно,

веднажъ стигнали до „душевните заложби“ на расовата съмѣсь, ние фактически лишаваме расата отъ всѣкакво нейно непосрѣдно действуване въ историята. И вместо тя да опредѣля историята и културата, вместо да видимъ „die Blutwirkung einer Rasse“, оказва се тѣкмо обратното: конкретната социална действителност е, която може да вложи опредѣлено съдѣржание и да даде опредѣлена насока на т. н. „душевни заложби“. И затуй, ще добавимъ: когато Методий Поповъ привежда съ доволство мнението на Кречмера, че готиката се развила въ оная часть на Франция и Германия, кѫдето при съмѣшението е преобладавала „по-вдѣлбочената, по-уединената и по-затворената въ себе си северна раса“ (стр. 79), той забравя три нѣща. Първо, тия белези: „вдѣлбоченъ“, „уединенъ“, „затворенъ въ себе си“ могатъ да характеризуватъ отдѣлния човѣкъ, а въ най-добрия случай могатъ да бѫдатъ отнесени къмъ социалната психика на една обществена група, тѣсна или широка, ако щете, къмъ психиката на единъ народъ, но по никой начинъ — къмъ една раса, все едно дали северна или южна. Второ: да се съмѣста, че тия белези отличаватъ нѣкаква отдѣлна раса, значи, да се извлѣче отъ расовата кръвъ една особна, твърде опредѣлена душевност, което — както видѣхме по-горе — е научно досаждъ недопустимо. Трето: примѣрътъ съ готиката въ Франция и Германия показва, че душевните предразположения отъ общи задатъци сѫ превърнати тута въ конкретни дарби за конкретни архитектурни форми!

IX

Ала тута ние ще трѣбва да спремъ за малко. Предъ насъ е едно съчинение отъ солиденъ авторъ, отъ споменатия вече проф. Ернстъ Кречмеръ: *Geniale Menschen* (Berlin 1931). Петата глава на първата част въ тоя трудъ е озаглавена „Гений и раса“ (стр. 75-111), и тута ние намираме развита цѣлата теория на Методий Поповъ. По всичко личи, че оттука тя е заимствувана. Всички ония „раси“, „культурни зони“, „луксуритации“, „съмѣшения на раси“, почти всички привеждани примѣри, всичко отъ тоя родъ е тута. Разбира се, М. Поповъ споменава на нѣколко мѣста Кречмера. Поради това, никаквъ укоръ върху неговата писателска честь не би могълъ да падне.

Но тѣкмо като прѣкъ вдѣхновителъ на М. Попова, проф. Кречмеръ заслужава нѣколко отдѣлни възражения.

На стр. 81 той повдига въпроса за „общите характерни свойства на расите“ и говори за тѣхните специфични дарби. И мжчи се да установи нѣкакви „духовни особности“, свойствени на главните европейски раси. Съ други думи, Кречмеръ засъга точно това, което ние обсѫ-

дихме въ нашия критиченъ анализъ по-горе, доколкото на него ни наведе книгата на Методий Поповъ. За настъ е важно тута методологичниятъ подстежъ на немския ученъ.

1. Като се домогва да очертава различния характеръ на германците-северяци и австробаварските немци, Кречмеръ заявява (стр 84—85), че тъкмо въ алпийските страни населението се отличавало съ „груба сила“, „издръжливост“ и „упоритост“. Но понеже тута северната раса била слабо застъпена, то следвало, че тия душевни качества се дължатъ, може би, на нѣкакво смѣщение съ динарската раса! А на Кречмера нито на умъ не идва да се попита, дали тия „душевни качества“ не сѫ възникнали чисто и просто отъ особния трудовъ животъ на тия населени, заставени отъ вѣкове насамъ да вадятъ поминъка си въ една планинска страна? Дали сѫщите тия качества ги нѣма и у кавказките горци, напр.?

2. Характеристика за „душевните особности“ на срѣдиземноморската раса Кречмеръ черпи главно отъ испанците. И намира, че въ историята и културата на Испания личела една черта на „сериозност“, силна склонност къмъ „аристократизъмъ“, къмъ „голѣмство“, къмъ „тържествена церемониалност“. Въ религиозната област заслужавало да се отбележи широката организация на католицизма и особниятъ фанатизъмъ, а въ политическо отношение—чертата къмъ „господаруване“. Ала и тута ние виждаме сѫщата грѣшка, която установихме по-горе въ писанията на М. Поповъ, именно: това, което историята е създала, се изкориства, за да се характеризува срѣдиземноморската раса, а после се твърди, че расата е, която твори особностите на историята! Въ сѫщностъ, ще възразимъ ние на Кречмера, всички тия „душевни качества“, които би доха изброени по-горе, не сѫ никакви расови черти, а принадлежатъ къмъ една социална действителност, създадена отъ особните условия на историческия животъ въ Испания. Не ще дума, че дълговѣковниятъ суровъ феодаленъ строй въ тая страна, взетъ вкупомъ съ всевластието на католическата църква, съ нейната инквизиция и съ нейния иезуитски орденъ, могатъ да ни обяснятъ и „сериозността“, и „аристократизма“, и „голѣмството“, и „тържествения церемониал“, и „фанатизма“, и „господаруването“, всичко изобщо, за което е по-горе дума. Поради своята колониална политика, разпространявайки католицизмът въ далечните некултурни страни, Испания трѣбваше първа да има това добре организовано католицизъмъ. Прочее, какъвъ смисълъ има да търсишъ тута нѣкакъвъ расовъ принципъ и нѣкакви расови душевни качества, когато всичко, ако и не навсѣкожде така лесно, може прекрасно да бѫде разбрано и безъ тѣхъ? Голѣма частъ отъ тия „душевни качества“, които съвсемъ

не съж особности на „испанец“, а на неговата държава, си-речь на господствуващите класи въ тая страна, човѣкъ би ги намѣрилъ и въ Унгария, и въ Полша, макаръ че това съж държави, въ които не срѣдиземноморската раса е най-важната съставка на съответните тѣхни народи. При туй днесъ, когато испанскиятъ народъ се бори вече отъ две години и то на животъ и смърть срещу тия, които искатъ да го върнатъ къмъ едно превъзмогнато отъ него минало, кѫде е неговиятъ „аристократизъмъ“, какво стана съ неговото „големство“ и съ неговата „тържествена церемониалност“?

Като четемъ писанията на разни пѫтешественици, които съж минавали въ по раншни времена презъ българските земи, узnavаме, че българинътъ билъ религиозенъ, крайно гостолюбивъ, привързанъ къмъ земята и пр. Българскиятъ народъ е все още живъ и читавъ; но идете днесъ въ неговото село и опитайте се да откриете нашата действителна религиозност! Елате следъ туй въ неговите по-големи градове, и вие ще почувствувате, че условията на българския поминъкъ отдавна съж погубили значително и прочутото му гостоприемство. А привързаността къмъ земята, тя съвсемъ не е български специалитетъ, стига човѣкъ да има земя, която отплаща за неговия трудъ. „Българинътъ“ — това съвсемъ не е една неподвижна субстанция. Всичко тече, всичко се мѣни. И когато расистите се мѫчатъ отъ по-устойчивите черти на т. н. народностенъ характеръ да се издигнатъ до едно опредѣление на расите, участвуващи въ формирането на единъ народъ, тѣ въ сѫщностъ търсятъ трайното въ промѣнливото, за да могатъ после чрезъ постоянните расови признания да тълкуватъ историческиятъ промѣни! Съ други думи: тѣ поставятъ историческото обяснение съ главата на долу.

3. По-нататъкъ Кречмеръ твърди, че и „религиозната карта на Европа се покрива съ тая на нейните раси“ (стр. 88). Обаче и това е едната теза, която мѫжно би ни убедила. Защото Русия е също тъй православна, както Ромъния, България, Сърбия и Гърция. Но каква огромна разлика между „расовия типъ“ на русите и тия на гърците! Своето общо твърдение за връзката между религиите и расите Кречмеръ подкрепя съ протестантството и католичеството. Северната раса, тамъ, где е тя сравнително по-чиста, била по-склонна къмъ протестантизма, докато католичеството било тъкмо въроизповѣдането на вариантите на алпийската смѣсена област и на срѣдиземноморската раса. Безъ да влизаме въ подробности, ще попитаме: не бѣха ли страните на северната раса цѣли въкове преди реформацията католически? Кѫде остава тогава „тѣсната връзка“ между протестантството и северната раса?

4. Същият той ограничен исторически поглед ни го виждаме и тамъ, къде Кречмеръ търси връзки между расовата същност и развитието на науката, изкуствата и музиката специално (стр. 89—102). Избройват се цълери редици от гениални и талантливи хора, философи, писатели, художници и композитори и се очертават зоните, върху расовата основа на които тия видни хора същ израсли. И всичко това се разглежда абстрактно, откъдето от социалната действителност, всръзъдът която известни талантливи и гениални хора същ станали забележителни. Като че ли историческата сръдба не съществува! Е добре, ако нямаше такава сръдба, каква щъща да биде съдбата на тия способни мъже? Ако въ Германия на 19. въекъ не съществуваше известното намъ историческо движение, ако не бъха на лице познатите исторически условия, ако липсуваше онай култура, която можеше да подхрани дългото на тия писатели и художници, които Кречмеръ привежда, тъй сигурно щъща да загълъхнат и въ никаква културна история нямаше да влизатъ. И когато той, говорейки за великите композитори на централна Европа, добавя, че „върхът на музикалното творчество“ презъ 19. въекъ не билъ въ безспорно високо-музикалния расовъ центъръ Чехия, а въ неговата периферия, въ Тюрингия, Саксония и въ Австрия, проф. Кречмеръ очевидно изпуска изъ предъ видъ, че и музикалната култура, като всъка друга, изиска социални условия. Може чехите да същ музикални, но отъ 18. въекъ насамъ — до своето освобождение отъ нѣмците — тъй същ се борили за най-елементарни народностни права, докато Виена, сръдището на една голъма феодална и аристократическа монархия, при своя лукъ и при своята изтънченост, можеше да покровителствува, да вдъхнови или да издигне единъ Хайденъ, Моцартъ, Шубертъ, Веберъ, Листъ, Брукнеръ, Хуго Волфъ и др. Тукъ не същ расите и расовите същности, които ще ни обяснятъ явленията, съ които Кречмеръ твърде ловко спекулира. Ако България, напр., бъдъше днесъ подъ турското робство отъ 40-ти години на миналия въекъ, нейниятъ Тодоръ Мазаровъ можеше десетъ пъти да се роди, но той щъща да си загълъхне въ тъсната селска сръдба и никой нямаше да знае името му. Не е важно, прочее, отъ каква раса е произлѣзълъ даденъ талантъ, а — на каква историческа почва е попадналъ. Такива като Христина Морфова, като Панчо Владигеровъ и Мазаровъ и презъ 18. въекъ въ българските земи сигурно ще да е имало не малко. Ала никаква българска музикална култура тъй не създадоха тогава и не можеха да я създадатъ.

При туй, тъсниятъ исторически погледъ прѣчи на Кречмера да се замисли: на какво се дължи, че всички тия писатели, философи, художници и пр. се наплодиха въ Гер-

мания тъкмо презъ 18. и 19. вѣкъ, а почти липсуватъ въ тая страна презъ 16. и 17. вѣкъ? Да не би расовата кръвъ на нѣмския народъ да се е значително измѣнила презъ тия два вѣка, които дѣлятъ производителната епоха отъ почти безплодната?

5. Ако и да се възмущава отъ ненаучността въ методата на ония, които съмѣтатъ, че тъкмо северната раса била най-издигнатата и предназначената да бѫде първа въ културата, Кречмеръ не е много далече отъ това преувеличено съзнание за „душевните качества“ на смѣшенията, въ които тая раса заема почетното място. Достатъчно е да сравни човѣкъ стр. 89 на неговото разглеждано тукъ съчинение, гдето той очертава границите на расовата зона, отъ която произлѣзла „новата европейска култура“. На много мяста той говори изрично за модерния „северняшко-алпийски културенъ кръгъ“ (стр. 90). И тукъ именно, въ своето германско увлѣчене открива, че динарската раса, къмъ която участвуватъ въ значителна мѣра и нѣкои отъ западните славяни на Балканския полуостровъ, никѫде до сега не била създала по-забележителни културни творения. На друго място той иска да ни увѣри, че смѣшенията, въ които е влѣзла до сега динарската раса на Балкана, били въ културно отношение „удивително мѣртви (auffallend tot)!“ (стр. 89). Разбира се, че това е сѫщо тѣй едно исторически зле ориентирано твърдение. Какви голѣми културни приобретения може Кречмеръ да очаква отъ населението на Херцеговина и Далмация, които вѣкове подъ редъ бѣха въ робство? Но тамъ, гдето обще ствените условия сѫ били годни да импулсиратъ единъ талантливъ човѣкъ, ние веднага виждаме далматинския мислитель Марко Маруличъ, роденъ презъ 1450 г. въ Сплитъ: единъ отъ най-видните моралисти отъ втората половина на 15. вѣкъ, известенъ съ своите трудове на латински и отчасти на хърватски. На второ място: родения въ 1519 г. далматинецъ Франя Петровичъ, който е билъ назначенъ отъ папата Климентъ VIII за професоръ въ знаменития Collegium Romani. Съ своята метафизика той сѫщиятъ Петровичъ е подготвилъ пѫтя на Джордано Бруно, на Кампанела и Якобъ Бьоме. На трето място: херцеговинеца Руджеръ Божковичъ, роденъ въ 1711 г., гениаленъ мислитель, който бѣ таченъ отъ Лондонската академия, бѣ професоръ въ Павия и е единъ отъ най-забележителните представители на класическата култура на своето време. Ние бихме могли да отидемъ и по-нататъкъ. Видни лица отъ антропологический типъ на динарската раса има и у насъ. Къмъ нея М. Поповъ отнася изцѣло или отчасти, напр., Ив. Вазовъ, Хр. Ботевъ, Люб. Каравеловъ, Г. С. Раковски, Петко Ю. Тодоровъ, Хаджи Димитъръ, Т. Каблешковъ и др. Заключението ни ще бѫде: може Кречмеръ да е прекрасенъ неврологъ и психиатъръ. Ала доколкото се е опитвалъ да посочи и установи нѣ-

какви душевни качества, като присъщи на отдеълните раси, той ни е далъ едно писание, което стои подъ всъкаква критика. Тръбва само да се съжалява, че тъкмо у него Методий Поповъ е намърилъ своя учителъ по антропосоциология.

X

Оттука ние ще минемъ сега къмъ въпроса за т. н. неравноцеността на расите, която лежи въ основата на всъки расизъмъ. Споредъ расистите, отдеълните раси сѫ не само природно различни въ своите белези и качества, но и въ своите способности. Едните сѫ силни, другите слаби. Едните сѫ активни, другите пасивни. Ние видѣхме, че, споредъ нѣмските расисти, на върха на расовата лестница стои, разбира се, германската раса: тя е най-висшата, най-благородната, най-годната за държавно строителство и култура (срв. по-горе стр. 299-300, 305-307). Всичко велико, което историята е създала, е въ края на краищата нейно, носи нейния печатъ.

Но, питаме се сега, отгде расистите познаватъ, че една раса е по природа благородна? Както има кокоши, свински и пр. раси, които ние опредѣляме като „благородни“, така имало и човѣшки „благородни раси“! Е добре, но при свинете ние наричаме „благородна“ оная раса, която е получена чрезъ луксурриране, чрезъ изкуствено култивиране и която носи това опредѣление съ огледъ на нуждите на скотовъдския стопанинъ: докарва му много масъ. Винаги нѣкаква човѣшка цель е, която диктува култивирането на домашните животни и която опредѣля, дали единъ конь, една кокошка и пр. сѫ отъ „благородна“ раса. Ала какъ да узнаемъ, коя човѣшка раса е благородна и коя не? Кой е критериятъ? Тука луксуррирането губи своя разуменъ смисъль, доколкото въ течение на цѣлото човѣшко развитие расите сѫ се смѣзвали не по силата на нѣкакъвъ преднамѣрено следванъ планъ, не по линията на нѣкакво съзнателно ржководство.

Ние видѣхме, че расистите сѫдятъ за способностите на расата не по това, което е ней природно присъщо, а чисто и просто по успѣха, който сѫ имали въ своето историческо развитие народите, въ чиято „кръв“ тя участвува: думата е за съответната расова смѣсь. Съ други думи, „величието“, „благородството“ и „ценността“ на расата се извлича отъ това, което тя би тръбвало въ сѫщностъ да обясни!

Но съ тая основна грѣшка въпросътъ не е изчерпанъ. Все има нѣщо, което отдавна е карало хората, дори върху почвата на обективната наука, да се питатъ: не е ли вѣрно, че има раси, които сами по себе не сѫ способни за културенъ животъ, както други? На тоя въпросъ антрополо-

гията, или по-точно днешната антропосоциология се вижда принудена да отговори отрицателно. Преди всичко, тук не е въпросъ за расата, а за отдѣлни народи. Вземете, напр., албанцитъ или японцитъ, каквите тѣ бѣха преди 60 или 100 години. Еднакво годни ли бѣха тѣ за културно развитие, както населението, което обитаваше тогава Франция? Човѣкъ мисли при посрѣдството на своя мозъкъ. А мозъкътъ на човѣка се развива. Но това става бавно и се опредѣля отъ условията, при които единъ народъ или една раса живѣе. Вземете, напр., нѣмцитъ. Когато Цезаръ видѣ германцитъ, тѣ бѣха настоящи варвари. Тацитъ пише за тѣхъ близо $1\frac{1}{2}$, вѣкъ по-късно. Ала тѣ все още не бѣха престанали да бѫдатъ варвари. Следъ великото преселение на народитѣ тръбващо да минатъ близо хиляда години, за да може европейското общество да се издигне отново на нова стѣжало, на което стоеше древната гръцко-римска култура. А следъ това пѣкъ изминаха нови столѣтия подъ редъ, докато се дойде до днешната европейска цивилизация.

При тия обстоятелства ние не можемъ да признаемъ, че имало раси, които по своята сѫщина били малоценнi, слаби, пасивни и пр. Всички видни изследователи на първобитните народи изтъкватъ цѣли редици отъ факти, отъ които непредвзетиятъ човѣкъ ще види, че и най-доле стоящите днесъ раси сѫ годни за културно развитие. Берлинскиятъ професоръ Лушанъ, напр., съобщава, че презъ 1914 г. е срещналъ въ Мелбърнъ единъ мъстенъ човѣкъ, австралиецъ, у когото не е могло да има нито капка „бѣла кръвь“ и който се е оказалъ на върха на сегашната култура: занимавалъ се е дори съ астрономия. Данинитѣ, установени отъ Пешълъ, отъ проф. Пройсъ, Францъ Боасъ и много други, не оставятъ никакво съмнение, че нѣма малоценнi, по природа неспособни за културно развитие раси¹⁾. Всичко зависи отъ условията, при които става развитието на една расова смѣсь или на единъ народъ. Поддържа се обикновено, че негритѣ, напр., не били годни за никаква култура. Обаче азъ имахъ случай миналото лѣто да видя въ Парижъ на международния философски конгресъ настоящи негри, които бѣха делегати и участвуваха въ разискванията. Вѣрно е, че американскиятъ негри не сѫ отишли много далеко. Но тѣ, които живѣха като човѣци едва преди нѣколко десетилѣтия, и до днесъ се държатъ като маса въ невежество, макаръ да иматъ за своя елитъ и университетъ. То е все сѫщото: да искашъ отъ българитѣ презъ 18 вѣкъ да родятъ единъ Пушкинъ или единъ Айнщайнъ!

¹⁾ Срв. K. Kautsky: Die materialistische Geschichtsauffassung, Berlin 1929, Bd. II, S. 505—519. Сѫщо Rasse und Judentum, S. 30 ff.

Проче, всъка раса, поставена при благоприятни условия, е способна да се развива културно. Разбира се, че негритът от Сенегамбия или австралийските диваци няма така лесно да догонятъ европейските културни народи. Но въпросът не е за времето, а е принципенъ.

Методий Поповъ не съмъта, че закъснелитъ днесъ раси съ негодни за културно развитие (стр. 136). И все пакъ, на дъното на неговия възгледъ за духовното „луксуриране“ лежи скрита мисълът, къмъ която ни навежда конскиятъ оборъ, когато изучваме култивирането на благородните конски раси. Това личи тамъ, където той говори за подбора на „способните ръководни обществени и културни слоеве“ (стр. 139—144). Но да оставимъ тута това на страна.

XI

Сега две думи за расизма като идеологична маска. Въкove подъ редъ големите европейски държави успѣха да подчинятъ некултурните народи. Почна се тѣхната жестока експлуатация. Тогава стана нужда да се създаде идеологията за „висшите“ и „нисши“ раси, за „активните“ и „пасивни“ раси. Едните били по природа властнически настроени, другите се чувствували „щастливи“, когато ги управляватъ и водятъ. Едните били годни за културно развитие, а другите — негодни. Днесъ Адолфъ Хитлеръ пише изрично, че всички човѣшки раси се дѣлѣли на три: едни съ творци на култура, други съ нейни поддържници, а трети съ нейни разрушители.

Всички тия философско-исторически мѫдрости не съ нищо друго, освенъ една идеологична маска, предназначена да скрие сѫщината на работата. Разбира се, идеологията се формира обикновено неволно, несъзнателно. Още Марксъ учеше, че трѣбва да правимъ разлика между това, което човѣкъ мисли за себе си, и онова, което е той въ действителностъ. Второто е обективната реалностъ, която науката има да разбере, да освѣтли и установи. А първото — това е човѣшката идеология, специално обществената идеологична маска, която може да бѫде най-разно родна: политическа, национална, философска, морална и т. н.

Когато въ края на XI вѣкъ народите на западна и срѣдна Европа се почувствуваха силни, за да предприематъ едно оплячиование на богатия Близъкъ Изтокъ, започнаха т. н. „кръстоносни походи“ подъ идеологичната маска, че това велико дѣло било „угодно Богу“. Когато по-сетне започна натрупване на капитала въ Западна Европа, той потърси единъ удобенъ пласментъ въ дивите, некултурни страни. Разбира се, подъ маската, че това го налага новата европейска култура, която е дѣло на висшите раси и носи-

телитѣ на която иматъ великата мисия: да цивилизуватъ тия бедни и изостанали назадъ страни. Идеолозите на колониалната политика откриха, че имало раси, родени да творятъ култура и да господаруватъ, а други — били по природа създадени да бѫдатъ управлявани. Същото е и днесъ. Германия, която бѣ закъснѣла въ своето стопанско развитие и която бѣ особно спъната следъ нещастната за нея свѣтова война, чувствува нужда отъ разширение: трѣбва ѹ земя, трѣбватъ ѹ пазари, нуждни ѹ сѫи сурови материали. Отъ тая социална нужда до официалната расистска идеология на днешна Германия нѣма почти никаква дистанция. Ще повторимъ: не е важно, какво една държава или едно обществено движение мисли за себе си, а по-важно е — какво то представлява отъ себе си въ действителностъ. Смѣтамъ, обаче, че тая действителностъ е ясна вече.

Расистската идеология би могла да бѫде разглеждана отъ различни страни. Въ формите на единъ антисемитизъмъ, какъвто се той широко култивира въ днешна Германия, расизмътъ представлява работата, като че надъ човѣка тежи една сѫдба, която той не може да избѣгне: това е, както се изразява рускиятъ мислитель Николай Бердяевъ, единъ „фатумъ на кръвъта“¹). Отъ всичко друго човѣкъ може евентуално да се спаси. Ако и да не е пролетарий, той може (какъвто бѣ случаятъ съ Маркса, Ленина и др.) да усвои единъ свѣтогледъ и да промѣни своята социална позиция. Той може дори да смѣни своята народностъ. Но, ако човѣкъ се е родилъ евреинъ, ако той носи кръвъта на една раса, за него нѣма спасение: кръвъта на расата тежи фатално върху него. Така учи идеологията на расизма.

Погрѣшното предубеждение, че расата има свой духовенъ обликъ, води къмъ чудновати консеквенции. Ала расизмътъ съвсемъ не се бои отъ тѣхъ. Скрити задъ идеологичната маска, тия консеквенции заставиха днешните германски расисти да дойдатъ до възгледа, че всяка раса си има свой особенъ свѣтогледъ, своя философия,²) своя физика, своя математика. Известниятъ нѣмски физикъ Филипъ Ленардъ обнародва единъ трудъ, който е озаглавенъ „Германската и еврейската физика“. Еврейска физика — това била теоретичната физика, докато физиката, която е родена отъ „германския народенъ духъ“, продиктувана отъ „германския расовъ инстинктъ“, това било „техническата физика“. Същата мисъль развива

¹⁾ Н. Бердяевъ: Христіанство и антисемитизъмъ. Сп. „Путь“, Парижъ, 1938, № 56, стр. 7.

²⁾ Срв. Д. Михалчевъ: Расата като критерий на истината. „Философски прегледъ“, X, кн. 3.

и проф. Иоханесъ Щаркъ, който е шефъ на Имперския физико-технически институтъ. — Проф. Бибербахъ откри, че съществувала дори „германска“ и „еврейска“ математика. Математиката на северната раса почивала върху „расовата интуиция“ и „германското чувство за пространството“. Бибербахъ се обявява противъ „господството на цифрите и формулите“, които прѣчели да бѫде действителността позната, и настоява за единъ повратъ къмъ представите на първобитните тевтонци. . .

XII

Остава ни сега да прибавимъ нѣколко думи специално за философско-историческата теория на М. Поповъ. На кѫсо изразена, тя гласи: расовите смѣшения раждатъ талантливи и гениални хора; тѣ сж отъ своя страна най-важниятъ, основниятъ факторъ на историята, понеже творятъ културата на единъ народъ. Оттука следва, че зоните на смѣшението сж същевременно и зони на интензивенъ и творчески културенъ и духовенъ напредъкъ.

Тази теория, която сж има своето родоначалие у Кречмера, е построена на три етажи. Първо — расата и расовите смѣшения. Второ: тѣхната непосрѣдна роѓба, великиятъ хора, чинителите на историческото развитие. И трето: културата на даденъ народъ, нейниятъ възходъ.

Ние сме вече твърде подгответи, за да направимъ кѫсъ процесъ съ тая тѣй претенциозна теория, която М. Поповъ е приложилъ дори къмъ бедната история на нашия собственъ народъ.

Че много талантливи и велики може сж се оказали смѣсь на народи съ различна кръвъ, това е твърде известно днесъ. Приемаме го и отиваме по-нататъкъ. Качваме се на втория етажъ: великиятъ хора, веднажъ родени, тѣ сж вече чинители, фактори на историческия развой. Е добре, но тука, на втория етажъ, ние като че не се чувствуваатъ тѣй добре разположени, както на първия. Ако Методий Поповъ бѣше запознатъ съ голѣмите спорове, които се водиха презъ последните 50 години въ чуждите литератури до съжаление ролята на личността въ историята, щѣше сигурно да бѫде значително по скроменъ и по-предпазливъ съ своята философско-историческа теория. Ала по всичко личи, че той нѣма дори понятие за трудностите на тая проблема.

Наполеонъ I — за да почнемъ съ него — бѣ наистина единъ велики човѣкъ, една гениална историческа личность. Но, ако той се бѣше родилъ сто години преди събитията, които характеризуватъ голѣмата френска революция и основа, що я последва, той сигурно нѣмаше да стигне по-далеко отъ нѣкой фелдфебелъ на островъ Корсика. Ако Петко Ка-

равеловъ, който е билъ очевидно една високо талантлива глава, се бъше родилъ въ България въ края на 18. вѣкъ, ако не бѣ ималъ руската обществена срѣда, рускиятъ поощрения и руското образование, щъше ли той да стане български общественъ деецъ и вдѣхновителъ на Търновската конституция? Ако гениятъ на руската поезия А. С. Пушкинъ бъше порастналъ негде въ далечните руски провинции и бѣ останалъ откъснатъ отъ всички тия училища и императорски лицеи, отъ влиянието, което изпита чрезъ известната негова социална срѣда, той — въпрѣки своята „гениална кръвъ“, въпрѣки качествата на своята расова смѣсь — щъше сигурно да си остане единъ закачливъ немирникъ и чудакъ, но никога нѣмаше да стане онай факторъ въ развитието на руската духовна култура, какъвто го знаемъ днесъ.

Прочее, какво показватъ тия примѣри? Че не е достатъчно да се родятъ хора съ гениални заложби, не стига да сж на лице „талантитѣ и гениитѣ“, които кръвъта на расовата смѣсь може да продиктува — за да възникнатъ културни зони. Напротивъ, нашите примѣри доказватъ, че родените таланти ставатъ исторически чинители, само когато съответната история ги направи такива. Получава се дори нѣщо парадоксално на пръвъ погледъ: не гениитѣ правятъ историята, а историята е, която имъ дава путь да проявятъ като гении.. .

Училието за ролята на личността въ обществата ни учи, че съществува една особна връзка между гениалните хора и историята. Тая връзка не ни позволява да ги туримъ въ онова етажно отношение, което установихме въ теорията на Кречмера и Методий Поповъ. Тази връзка ние я долавяме най-ясно, когато стане въпросъ за границите на ролята, която една велика личност може да изиграе.

Днесъ, напр., Хитлеръ е безсъмнено единъ силенъ човѣкъ: не се решаваме да прибавимъ „велика личност“, понеже никой не знае, какъ той ще свърши. А знае се, че историческото „величие“ се опредѣля ретроспективно: отъ края къмъ началото. Но питаме се примѣрно: може ли Хитлеръ днесъ, на 1938 година, при наличността на неговата обществена сила, да върне Германия къмъ феодалния строй? По никакъ начинъ. Ако проследимъ неговите голѣми дѣла, ще видимъ, че тѣ лежатъ тѣкмо въ улея на развитието, което се очертава сега като историческа необходимост за онай организационно и политически разслабена, паднала духомъ и економически разлагаша се Германия, която националсоциализмътъ завари. Хитлеръ разбра, че ваймарскиятъ режимъ, такъвъ, какъвто той се бѣ изродилъ къмъ 1925—1930 г., подготвяше Германия да

стане преждевременно плячка на комунизма. И доколкото той, като идеологъ на буржуазна Германия, прозръ силуета на тоя страшенъ завършекъ и дигна свойте организации, „за да спаси отечеството си“, хората отъ неговата класа съж във възторгъ отъ него и се оставиха въ мнозинството си да ги води къмъ национално заздравяване и народностни победи: днесъ въ Саарската област, утре въ Австрия, други денъ въ Чехословакия и т. н. Хитлеръ стана големъ човѣкъ, крупенъ факторъ, защото неговите усилия съвпаднаха съ една историческа необходимост. Ако бѣше тръгналъ противъ историческото „текение“, той не само нѣмаше да има успѣхи, но нѣмаше никога да стане „големъ“, „забележителенъ“, а евентуално и „великъ“, въпрѣки неговите лични качества и дарби.

Сѫщото е и съ Ленина. Той има една ясна политическа интуиция, която му продиктува да разбере, че за да може руската революция да възтържествува, тръбващо да бѫде осѫщественъ незабавенъ миръ, войната на 1917 г. тръбващо да бѫде ликвидирана „на всѣка цена“, всички селяни тръбващо да получатъ веднага и безвъзмездно работна земя и на разните народности тръбващо да се обезпечи пълна национална свобода. Въ тия три нѣща се очертаваше историческата необходимост досежно Русия въ края на свѣтовната война. Ленинъ стана великъ, защото можа даолови посоката на историческото развитие нагоди се къмъ него и, отъ слуга на това развитие, стана неговъ господарь. Всѣки другъ вмѣсто него, който би се опиталъ на 1917 г. да протака войната, за да остане вѣренъ на съюзниците и на „заветите на вѣковната руска история“; всѣки, който би измѣдрилъ планъ за едно откупване отъ страна на безимотните селяни на част отъ земите на големите руски помещици, и най-сетне всѣки, който би се помѣжилъ да продължи въ срѣдата на чуждите народности една политика на великоруска държавност, щѣше не премѣнно да се провали, дори ако бѫдѣше и по-гениалъ отъ Ленина.

Отъ нашите примѣри се вижда, че т. н. „великъ човѣкъ“ е точката, въ която става едно особено пресичане между дарбите на личността и историческите условия. Историята и великата личност сѫ едновременно предъ насъ. Тѣ сѫ ни дадени въ едно особено взаимодействие. Веднажъ напипалъ пулса на историческото време, великиятъ човѣкъ може да изиграе необикновено голема роля въ социалната действителност, която го носи. Той не е безъ значение за нейното развитие. Но вънъ отъ нея и главно — логически и реално преди нея, той не може да бѫде „великъ“, все едно каква е неговата расова смѣсь.

Казаното дотука е достатъчно, за да се схване, че теорията на Кречмера или на Методий Поповъ, доколкото тя разглежда историческия процесъ етажно, е невърна и до-сѫщъ негодна.

XIII

Въ последните две глави на своя трудъ М. Поповъ се занимава съ „расовия обликъ“ специално на българите и съ биологичните причини за упадъка на човѣшките общества и култури. Като всички други европейски народи, и българскиятъ се оказва една смѣсь, въ която участвуватъ и петте масово разпространени въ Европа раси: северната, източно-балтийската, срѣдиземноморската, динарската и отчасти алпийската. Кръвъта на северната раса у насъ иде отъ древните тракийци, които, споредъ разни описания, сѫ били високи, стройни хора, съ свѣтли, руси коси, съ свѣтлосини очи и бѣла кожа. Къмъ северната раса сѫ принадлежели и древните славяни (споредъ описанията на Херодота, Прокопий и др.), които сѫ населявали по-сетне днешните земи на нашия народъ, когато на Дунава сѫ се появили туранските българи, съ монголска кръвъ, които, по всичко личи, че не сѫ били многобройни. Отъ тѣхъ — споредъ М. Поповъ — личатъ въ нашия расовъ типъ дребни останки, главно въ околностите на старите български столици: Плиска и Преславъ. Срѣдиземноморската пъкъ кръвъ иде отъ времената на римското владичество на Балкана и отъ древните македонци, които не сѫ могли да не оставятъ своите следи изъ земите, населявани днесъ отъ насъ.

Въ подкрепа на своята антропологическа теза М. Поповъ цитува нѣкои антропометрически изучвания, които е направилъ проф. д-ръ Ст. Ватевъ. Приведени сѫ и нѣкои изучвания надъ „кръвните групи“, предприети отъ д-ръ П. Ганевъ презъ последните петъ години, за да се установи, че по естеството на своята кръвъ, ние, българите, сме сравнително по-далеко отъ азиатските народи, отколкото много други „чисто европейски народи“. Това се върши, за да се отбие предубеждението на известни расистски кръжове у насъ, които, навѣрно, смутени отъ обстоятелството, че Хитлеръ въ своя трудъ „Mein Kampf“ се държи съ едно пренебрежение къмъ славяните, искатъ да изкаратъ, че ние не сме никакви славяни, а сме имали предимно монголско-турански расовъ обликъ . . .

Най-сетне посочени сѫ и 20 фотографии или портрети на по-видни българи: Ив. Вазовъ, П. Р. Славейковъ, К. Миладиновъ, Хр. Ботевъ, Д. Дебеляновъ, К. Фотиновъ, П. К. Яворовъ, Алеко Константиновъ, Л. Каравеловъ, Г. С. Раковски, Ст. Михайловски, П. Ю. Тодоровъ, В. Левски, П. Воловъ, Хаджи Димитъръ, Т. Каблешковъ, Д. Груевъ, Д. Войниковъ, В. Апри-

ловъ и К. Величковъ. Подъ всъки портретъ е означенъ предимно какъвъ расовъ елементъ личи у него. Напр. Хаджи Димитъръ билъ смѣсь на динарската съ северната раса; Ал. Константиновъ — северна и алпийска; Хр. Ботевъ — северна и динарска, сѫщото и Ив. Вазовъ. П. Яворовъ пъкъ се оказва за набитото расоведско око на М. Поповъ смѣсь отъ срѣдиземноморската съ предноазиатската раса!

Дотука, въ тия твърде спорни гадания на българския антропологъ, едва ли има нѣщо, което да заслужава нашето внимание. Какво значение ще има за мене, ако единъ ме увѣрява, че П. Яворовъ е смѣсь на срѣдиземноморската раса съ предноазиатската, а други поддържа, че покойниятъ нашъ духовенъ първенецъ бѣ почти чистокръвенъ циганинъ, и по видъ, и по своеобразната бѣлка въ очите, и по темпераментъ дори! Въпросътъ е другаде: следва ли отъ характеристиката на М. Поповъ нѣщо за духовния обликъ на въпросния човѣкъ? Положително нищо.

И тукъ М. Поповъ се опитва да използува своята философско-историческа теория. Духовниятъ разцвѣтъ въ България, презъ златния вѣкъ на нейната древна култура, се дължелъ на расовите смѣшения, които изброяхме по-горе. Отъ тѣхъ възникнали голѣми дарования презъ времето на Крума, Бориса и Симеона. Тѣзи талантливи българи организуvalи и закрепили българската държава и довели епохата на Симеона. Да приемемъ за мигъ, че това е така. Но защо тоя разцвѣтъ се очерта тѣкмо въ времето на Симеона, а го нѣма при царуването на Петра? Не бѣ ли расовата смѣсь на българитѣ, не бѣ ли биологическата основа на българския въходъ сѫщата? Въ края на 12. вѣкъ започва новъ по демъ. На какво се той дѣлжи? Историците нѣма какво много да се маятъ. Работата е навсѣкѫде и всъкога приста като $2+2=4$. И действително, войните източили първата българска държава, но сѫщевременно създали условия, пише М. Поповъ, за нови „смѣшения на населениета отъ най-отдалеченитѣ държавни области“ и се поставило „началото на единъ новъ, биологически благоприятенъ периодъ за изпъкване на голѣми духовни дарования“. И ето, славната епоха на Иванъ Асенъ! Отново — голѣмъ културенъ разцвѣтъ (стр. 127).

Расови смѣшения и изтощени! Е добре, но и преди златната епоха на Симеона имаше голѣми войни. Защо тогава отъ тѣхъ не настъпили изтощение, а дойде разцвѣтъ? Сетне: тия смѣшения на населениета отъ най-отдалеченитѣ държавни покрайнини бѣха станали дѣлъ преди Самуила. Защо трѣбваше да минатъ цѣли вѣкове, за да поличи „биологически благоприятниятъ“ периодъ за изпъкването на голѣми духовни дарования?

Сѫщо така негодно е и расистското обяснение на но-

вата българска история. Турцитъ, пише М. Поповъ, изклали нашия духовенъ елитъ и чакъ следъ много столѣтия възникнала „една положителна селекция отъ голѣмата основна народна маса“, която ражда ржководителите на нашето духовно възраждане. Ала защо това възраждане става тъкмо презъ 19. вѣкъ, а не се извѣрши презъ 18. вѣкъ? М. Поповъ самъ признава, че турското робство не е измѣнило расовитъ съотношения у българския народъ (стр. 99). Или, може би, „положителната селекция“ не бѣ още завършена? Всичко това звучи твърде несериозно! То издига историята надъ всѣкаква социална действителност и я слага въ едно безвъздушно пространство, въ което нѣма нито трудовъ процесъ, нито стопанско развитие, нито влияние на социалните взаимодействия, нито роля на традициите, нищо, освенъ: расови смѣшения, положителни селекции и биологически изтощавания. И доколкото М. Поповъ споменава, въ връзка съ нашето възраждане, ролята на търговските връзки презъ 19. вѣкъ (стр. 128—129), то е — за да посочи, че съ туй се поставяло началото на едно ново размѣстване, нови кръвосмѣшения, нова биологическа основа! Това е, споредъ нашия расистски философъ на историята, началото и края на всѣко обяснение на социалната действителност, на нейната статика и динамика.

XIV

Последната глава на книгата почва съ заявлението, че понятието „народъ“ не съвпада съ понятието „раса“ Макаръ тукъ-таме да се говори за „народъ“, обаче — както изтѣкнахме вече — никѫде М. Поповъ не се е опиталъ да разясни социологическия смисълъ на тая дума. Както казахме и по-горе: ако бѣше се заселъ съ тая задача, която самото заглавие на неговата книга му налага, той щѣше да се изпрѣчи предъ цѣла редица отъ проблеми, годни да отворятъ очитъ му за едно по-правилно разбиране на взаимоотношението между раса и народъ. Напримѣръ: за да сѫществува народъ, трѣбва ли той да има народностно съзнание? Едното свѣрзано ли е непремѣнно съ другото? Може ли единъ народъ да бѫде като такъвъ исторически деенъ, ако той не се е издигналъ до народностно съзнание? Принадлежи ли волята на една опредѣлена маса отъ хора „да бѫдатъ едно цѣло“, принадлежи ли тя къмъ понятието за народъ? Не е ли нацията само една фактическа даденост, която историята и историческата сѫдба е създала? Може ли да се говори за „народенъ духъ“? Къмъ сѫщината на нацията принадлежи ли и това: да има тя свой, особенъ характеръ? Така лесно ли е да се посочи общото въ „народностния характеръ“ на българитѣ, напр., които живѣятъ нѣкѫде изъ родопските гори.

и нашите работници, които си вадятъ препитанието отъ 20 години въ фабриките на Канада? Кое е това, което свързва душите на хората, образуващи единъ народъ — езикът ли, религията ли, територията ли, нравите, обичаите и привичките ли, кое именно? Ако М. Поповъ бъде опиталъ да си даде поне горе-долу смѣтка за тия въпроси, той нѣмаше така лесно да говори за „душевните качества“ на разните раси, които се криятъ задъ отдѣлните народи. Всички тия качества носятъ печата на една конкретна история. „Пъзливите“ евреи, напр., не сѫ били винаги страхливи. Напротивъ, отъ Стария заветъ се вижда, че тѣ сѫ били нѣкога единъ храбъръ, воененъ номадски народъ. Такива сѫ били и следъ като сѫ уседнали и заживѣли въ своя държава, ръководени отъ свои царе. Едно сѫ негритѣ въ Америка: лениви, неподвижни и негодни още за по-сложна работа, а съвсемъ инакви сѫ тѣ въ западно-индийските колонии на Англия. При туй, кѫде остана възвхавянията нѣкога характеръ на нѣмците, народа на „мечтателите“, на поетите и мислителите“, когато виждаме днесъ сѫщиятъ той народъ да се домогва въ цѣлата своя стопанска дейност да подражава темпото на американците¹⁾. И когато М. Поповъ пише, че „народите произлизатъ отъ кръстосването и смѣшението на нѣколко раси и добиватъ своя обликъ отъ физическото и духовно съотношение на тѣзи расови съставни части“ (стр. 133), той по почти смѣхотворенъ начинъ опростотворява една работа, която е много по-заплетена, отколкото тя се чини на българския антропосоциологъ.

Мѣстото не ни позволява да се спиратъ на това, което М. Поповъ ни казва досежно „биологическите причини за упадъка на старите култури“. То е така тѣсно свързано съ проследеното и разкритикуваното дотука, че едва ли има смисълъ да бѫде подробно разнищено. И тукане чуваме да се говори за нѣкакви селекции, които настїпвали у всѣки народъ „безъ огледъ на това, какви политически, економически, етични или хуманитарни доктрини и възгледи господствуватъ въ даденъ моментъ на неговото развитие“ (стр. 138). Като се спира на спадането на ражданятията презъ последните години, М. Поповъ нѣма никакво съзнание за социалните корени на това намаление и се домогва да го представи като биологиченъ процесъ, който вещаѣль една неблагоприятна прогноза за бѫдещето на европейската цивилизация. Той не вижда, или не знае, че днесъ въ Съветска Русия напр., кѫдето — поради особния общественъ строй — жената нѣма никакво основание да се смущава отъ децата, които може да роди, абортитъ

¹⁾ M. Adler: Lehrbuch d. mat. Geschichtsauffassung, Berlin 1932, Bd II, S. 122 ff.

значително намалѣха и ражданията не само не ставатъ по-рѣдки, а се увеличаватъ, при това: между всички обществени слоеве.¹⁾

Но време е вече да свършимъ. Писанията на М. Поповъ сѫ живо написани и отъ тѣхъ всѣки български четецъ — що се отнася до антропологичните данни — ще има да научи доста факти и полезни за общото образование нѣща. Има на много мѣста фактически грѣшки. На стр. 55, напр., като типични представители на предноазиатската раса сѫ посочени: кавказци, грузинци, георгийци. Въ сѫщностъ, грузинци и георгийци не сѫ два отдѣлни народа, а сѫ едно и сѫщо нѣщо. Сетне: грузинцитѣ живѣятъ на Кавказъ и не сѫ нѣщо по-друго отъ кавказци. На стр. 56 следъ Сьодербломъ стои „Ерцбишофъ“. Ала това не е нѣкакво особно име, а значи на български: владика, архиепископъ. На много мѣста М. Поповъ говори за украинцитѣ като за нѣкакво поддѣление на руския народъ, когато отдавна вече тѣ сѫ въ действителностъ — особено днесъ — единъ отдѣленъ, самостоенъ 40 милионенъ народъ, съ своя собствена книжнинна и култура, много по-голѣма и по-богата отъ българската, съ свои академии, съ множество университети, театри, и най-важното, съ свое ясно изразено национално съзнание. Но да оставимъ тия нѣща на страна. Важното и сѫщественото е, че М. Поповъ нѣма никакво ясно и научно разбиране за социалната действителност като о соб на реалностъ, която не се изчерпва съ своеобразието на органическия и специално на животинския свѣтъ (срв. стр. 145). И тъкмо поради това, той тръгва храбро като противникъ на расизма, а свършва съ една философско-историческа теория, която е живо въплъщение на сѫщия той расизъмъ. Оттамъ иде и главното и коренно-погрѣшното домогване на автора: да постави историята подъ знака на расата и подъ сѫдбата на расовитѣ смѣшения.

д. МИХАЛЧЕВЪ

¹⁾ Д. Михалчевъ: Върху стила на живота въ Съветска Русия. „Философски прегледъ“, год. 1936, кн. IV.

Социология на рекламата

I

„А змията бъше най-хитра отъ всички полски звърове, които Господъ Богъ бъше направилъ. И тя рече на жената: Истина ли каза Богъ да не ядете отъ всъко дърво въ градината? Жената отвърна на змията: Отъ плода на градинските дървета можемъ да ядемъ, но отъ плода на дървото, което е сръдъ градината, Богъ каза: Да не ядете отъ него, за да не умрете. А змията рече на жената: Никакъ нѣма да умрете; но знае Богъ, че въ деня, когато ще ядете отъ него, ще ви се отворятъ очитѣ и ще бѫдете като Бога — да познавате доброто и злото. И като видѣ жената, че дървото бъше добро за храна и че бъше приятно на очитѣ, дърво желателно, за да дава знание, взе отъ плода му, та яде, даде и на мжжа си да яде съ нея, та и той яде. Тогава се отвориха очитѣ и на двамата...“ (Битие, гл. III.)

Въ „Книгата на Битието“ липсуватъ повече сведения. Но ако сѫдимъ по настойчивостта, съ която змията хвали забраненитѣ плодове, можемъ да допустнемъ, че между нея и нейния Създателъ е имало скритъ договоръ: за прехвърляне собствеността на „дървото на познанието“. Не може да не погледнемъ на сдѣлката въ райската градина като на покупко-продажба, макаръ и на кредитъ, щомъ като милиардитѣ наследници на първите човѣци и до днесъ плащатъ дълга на своите прародѣди къмъ змията. И понеже въ райската овощна градина единъ срещу други сѫ били изправени продавачъ и купувачи, сладкогласнитѣ приказки, съ които змията е събудила у Ева желанието да вкуси отъ плода на познанието, сѫ въ свѣтовната история първата, напълно очертана реклама.

Колко сива, нерадостна и безинтересна би била сѫдбата на човѣшкия родъ, ако не бъше изречена тая първа устна реклама! Нашите богоподобни прародѣди и досега биха се изтѣгали мързеливо подъ сѣнките на райските дървета, ако първата създателка на рекламата не бѣ описала съ такова убедително майсторство прекраснитѣ качества на забраненитѣ плодове.

А каква ли пъкъ невѣобразима катастрофа би постигнала съвременното стоково общество, ако, по нѣкакво библейско чудо, рекламата изчезне отъ него? Коминитѣ на огромнитѣ заводи ще станатъ свѣрталище на бухалитѣ, гра-

маднитѣ гари, силози и елеватори ще буренясатъ, надпреварването на „Нормандия“ и „Куинъ Мери“ за Синята лента не ще има по-голѣмо значение отъ надбѣгването на махленските хлапетии. Все така безпредметна ще стане и мисията на корабопритехателя лордъ Рънсиманъ въ Прага, защото безъ рекламата и настъскването на оржежейнитѣ концерни, народитѣ по-лесно биха се спогодили. Безъ рекламата, Холивудъ би станалъ краварникъ, стройнитѣ, бѣлогърди и тѣнконоси „звезди“ — доячки на кравитѣ, а журналистите — говедари: не ще има, какъ да се измами публиката, за да плати на еднитѣ за „сексапила“, а на вторитѣ — за превъзнасянето му. Въ чудо ще се намѣрятъ и хилядитѣ чиновници отъ „културно-стопанскиятѣ“ пропагандни дирекции, защото най-после ще имъ остане време да направятъ смѣтка на похарченитѣ милиони за „мирното“ проникване въ предопределѣленитѣ отъ генералнитѣ щабове „сфери на влияние“. Ще се доразнищятъ напълно и последнитѣ шевове на нашето покупно-продажно общество.

Дотолкова рекламата е облепила съ октоподнитѣ си пипала всѣка стопанска и културна проява на нашата съвременностъ!

Тя обикаля земята за три дена съ апарата на Хюзъ по случай Ню-Йоркското свѣтовно изложение, завира се въ спалнитѣ съ пликчетата на последнитѣ предпазни срѣдства, предшествува Станлея въ Африка, Пири и Амундзена на Северния полюсъ, потъва заедно съ авиаторката Жвърхардъ и професоръ Пикаръ въ океанските бездни, вкопчва се по кадифенинитѣ възглавнички предъ погребалнитѣ колесници, лази по надгробнитѣ паметници и мавзолеитѣ, мърда сперматозоидна опашка въ маймунските жлези на докторъ Боронова, насища всѣко атомче на въздуха съ трептенията на хилядокиловатните радиостанции, подмладява чудотворно бабичките съ еликсира на печатарското мастило въ обявите на „Токалона“, блика отъ пенкерлернитѣ минерални извори — видима като буквичките ГТА и невидима като биоцеловитаминозните хормони отъ краставичните сутришно-обѣдно-вечерно-срѣднощи кремове за лице.

Родена като змийско вдѣхновение, рекламата отдавна е наука въ теорията си и можъщо, непобедимо изкуство въ приложениета си. Гениятъ, вложенъ въ неизброимите й преображения, сбранъ въ една посока, би билъ достатъченъ за разгатване тайната на свѣтосътворението.

Невъзможно е да се даде опредѣление на рекламата, защото нѣма редъ отъ думи, който би могълъ да обхване и обобщи сѫщината й.

Ако се каже, че рекламата е сборътъ отъ системи и срѣдства за намирането на купувача, то какво друго, ако не реклама, е пѣкъ организованото пропа-

гандно действие за намирането вече не на купувачи, а на продавачи на своите народи?

Ако речемъ, че рекламата е изкуство за ориентиране на публиката, какво ако не предумишлена реклама е гигантското пропагандно напрежение за дезориентуване на същата тая публика?

Ако ли пъкът тя е, както е написано във една книжка, „Фарътъ, който съ блъсъка си приковава погледитъ и показва търсения пътъ“, то не е ли все толкова върно, че колкото е по-силенъ блъсъкътъ въ очите на смаяната отъ илюминациите и заглушена отъ фанфарите тълпа, толкова по-лесно може да бъде тя отбита отъ намерения вече пътъ?

Въ обществото на стокопродавачите и стококупувачите тя е нѣкакъвъ хилядорджъ и хилядоустъ идолъ, комуто се кланятъ слѣпо всички, които иматъ нѣщо за продаване.

„Ако имашъ добра работа, прави реклама, за да я запазишъ, ако нѣмашъ добра работа, прави реклама да я създадешъ“ — ето омагьосаниетъ кръгъ на търговската надежда. А най-добриятъ съветъ, който знаменитиятъ гърмовържецъ Франклайнъ намира да даде на сина си, е: „Работи съ хора, които рекламиратъ, защото тъ сѫ интелигентни и отъ тъхъ винаги можешъ да научишъ нѣщо полезно“. Върни на тия завети, наследниците на нѣкогашните завоеватели на Новия свѣтъ днесъ сѫ похлупили библиите на бащите си съ учебниците по реклама. А черните времена на непреbroдната криза служатъ само за фонъ, на който съ легендаренъ блъсъкъ сияе подвигътъ на Хърстовци, Фордовци, Рокфелеровци: желѣзното племе на успѣлитъ въ живота съ помощта на бѣсната стихия — рекламата. И въ безизходното объркане на свѣтовното стопанство за стокопродавачите не остава друга надежда, освенъ очакването на новия месия, който съ откриването на нѣкоя нова рекламна магия би развързалъ стопанския гордиевъ вжель.

II

Историята на рекламата не е само библейска. Тя се извисява съ фараонските пирамиди, забива клинове по папирусите и глинени плочки, цвѣти срѣдъ висящите градини на Семирамида, ечи въ тръбите на финикийските викачи и въ барабаните на царските пратеници. Тя сбира по стъгдите и води въ цирковете тълпите на древния Римъ, вдига и сваля консулите, укичва съ лаврови вѣнци завръщащите се отъ разорените тракийски провинции пълководци. А когато варварите поематъ предъ историята вината за смъртъта на онова въ античния свѣтъ, което и преди тъхъ си бѣше мъртво, рекламата се вплита въ пищните одежди

на папи и кардинали, блести монополно въ внушителните върски церемонии на сръдновѣковието, излита отъ тржбите на органите и многогласните припѣви на литургията: за слава на Небесния Отецъ и неговите земни намѣстници.

Но ето че около феодалните замъци и покрай пристанищата почватъ да никнатъ дюкянчетата и работилничките на нова съсловие, което за ядъ на тия, що го нарекоха „трето“, стана „първо“ единъ-два вѣка по-късно, следъ като превзе съ щурмъ Бастилията и тръгна съ Великата харта на свободата въ раниците — да затрива границите на многобройните феоди и да просва широките платна на империята, та да могатъ произведените въ мануфактурите стоки да се ширятъ свободно отъ море до море, а собствениците имъ да спятъ спокойно, че не ще бѫдатъ задушени отъ митата на всѣки мѣстенъ боляринъ и отъ грабежите на кръстопътните рицари. На пиратите се намѣри работа въ далечните южни морета — първи пионери на хищния колониаленъ грабежъ. Но следъ грабежа идѣше размѣната — кило злато за кило ракия, самурова кожа — за парче шарена басма, шепа перли — за двайсетъ маниста. Стоки, стоки — производителятъ не познаваше вече лицата на своите купувачи. Той произвеждаше за незнайни купувачи. И когато стоките станаха повече отъ наличните купувачи и всички пазари бѣха разграбени, рекламата напусна топлитъ гънки на кардиналските одежди и пакъ почна да шѣта между простосмѣртния народъ.

Градовете бѣзо и стихийно нарастваха, а Мусмановата наука още не бѣ изобретила нумерата на кїщите по улиците. И затова едничкиятъ отличителенъ белегъ на многобройните дюкянчета бѣ фирмата. Само тя можеше да посочи пътя къмъ най-хубавата стока отъ нѣкой видъ. И тѣсните смрадливи улички на старите градове обрастваха въ чудовищно разнообразни фирми: на хора съ две глави, на лебеди, костенурки, на Светата Дева, Апостолите и на самия Предвѣченъ пастиръ. Изрѣзаните рисунки не стигаха, та се добавяха извадки отъ Светото Писание или каламбури отъ рода на стъкларския „Чупи-купи“ и на противопоставяния „Тенекеджийница гробна тишина“. Рекламата въ първите дни на буржуазното общество крещѣше за освобождение и просторъ, но благодушните наследници на старото все още я душеха въ детските пелени и повои. Затова пъкъ тя се превърна въ напасть за нарастващото улично движение. Дали нѣкой денъ нѣкоя отъ надвисналите чудовищни фирми не бѣ закачила перото отъ калпака на нѣкой отъ Людиковите, нѣма исторически данни. Знайно е, обаче, че царската полиция се разшътвя, смъква и изгаря всички фирми въ голѣмите, па и въ малките градове. Отъ тоя денъ фирмите можеха да бѫдатъ,

каквите си щатъ, но не по-широки отъ 18 пръсти, не повисоки отъ две стжпки, най-малко 13·5 стжпки надъ улицата и не повече отъ 9 стжпки напредъ.

Отъ тая разпоредба, освенъ калпака на царя, сѫ имали печалба и викачите, снабдени отъ своя цехъ съ барабани и свирки. Приемането на новъ викачъ въ цеха на първо-битнитѣ устни рекламаджии е ставало съ установенъ обредъ, следъ дълъгъ стажъ и доказани способности. Особено сѫ се ползвали отъ викачите царствуващите лица, когато сѫ имали нужда отъ нови войници и отъ разгласяването на стари заповѣди за плащане на данъците.

Великата френска революция, наредъ съ многото велики добрини, които направи на третото съсловие, успѣ да отвѣрже отъ фирмите прикованата реклама и даде просторъ на нейния размахъ.

III

За развитието на рекламата особно важна роля се падна на книгопечатането. Истинската реклама бѣше немислима безъ печатните издания.

Рекламата, изобщо, почти винаги първа използова новите изобретения. Нѣщо повече: рекламата е наложила да се направятъ толкова много нови изобретения, на които дори списъкъ не би могълъ да се състави. Не се ли спирраме всѣки денъ, дори въ нашата, все още изостанала назадъ въ рекламните си приложения София, предъ витрините да позяпаме нѣкоя остроумна измишълотина? Тукъ нѣщо подскача неспирно, тамъ друго дяволче почуква съ пръчка по стъклото, по-нататъкъ лента нѣкаква се върти около себе си, оцвѣтена съ всички багри на джгата... Печатарската пѣкъ реклама вече е немислима безъ фотографията, която ѝ даде конкретна нагледност. Образътъ убеждава купувача понѣкога по-убедително отъ всѣка мостра. Малката нѣкаква машинка, фотографирана отъ особенъ жгълъ и при нарочно освѣтление, се пожелава често пжти по-силно, отколкото, ако бѣше видена въ действителностъ. Деветдесетъ на сто отъ абонатите на домакинските списания си даватъ паричките за фотографирани по вестниците „безплатни“ премии — гоблени: погледнешъ го — цѣла стена ще покрие, получишъ го — парцалче, и краката си да не изтриешъ съ него.

Развитието на фотоцинкографията, на литографията, възможностите за художественъ многоцвѣтенъ печатъ — сѫ все нови и нови стжпала въ неспирния въходъ на рекламата.

А пѣкъ чудните свѣтища въ нощта стъклени неонови тръбички възвѣрнаха отново старата слава на фирмите — нумерата на кжщите отново се загубиха, запилѣха се нѣде-

по крайните квартали. Сега вече и посрещъ нощъ виждашъ, где е складътъ на Бено Фишеръ, где се продава „Байеръ“ и „Нивеа“, где съ платоветъ на „О Бонъ Гу“ и обущата „Тройка“.

Основенъ двигател за развитието и разпространението на рекламата е конкуренцията. Колкото повече стопанството се измъкваше отъ рамките на обикновената натурална размъна и простото занаятчийско производство, колкото по-вече новите изобретения и новата организация на труда разчупваха тъсните граници на мъстния пазаръ, толкова бързо нарастваше конкуренцията между сродните предприятия. Отначало „лоялна“, тя съ прехвърлянето на възможността предъли за насищане на пазара, се превърна много бързо въ убийствена, „бъсна“. И отъ обикновенъ вестителъ на новата стока и нейните превъзходни качества, рекламата се превърна въ страшно оржие на една неспирна, жестока война. Задачата се разрастна. Рекламата бъеше длъжна не само да привлича купувачи на известна стока, но и да отнема купувачите на същата стока отъ конкурентното предприятие, да се бори съ него до неговото окончателно смазване, а следъ това: да бди зорко, да не би да се появи отнекъде новъ врагъ.

Докато въ доброто старо време по-силно бъеше основа предприятие, което имаше по-големи капитали, добри стоки и стари, запазени връзки съ „клиентите“, сега къмъ горните качества тръбва да се притури и: добре организувана реклами. Не единъ и не два съ случаите, когато много по-слабо финансово предприятие, благодарение на умълчаното използване на рекламата, бързо взема преднина предъ много мощни противници, които не съумяватъ на време да оценятъ големото значение и разрушителната сила на рекламата. Тия явления съ особено чести въ страни като нашата, гдето процесътъ на индустриализоването въ широкъ масшабъ се извършва сега. Но не само въ областта на индустрията е така. Софийскиятъ магазинъ „О Бонъ Гу“ взе преднина предъ другите си събрата отъ „Леге“, благодарение на това, че усили реклами си презъ последните две-три години, като я насочи къмъ посрещствения вкусъ на сръдния купувачъ. Убеденъ съмъ, че отъ всички явни и тайни къщи за женитби, къщата на г-жа Йохана Хансенъ-Недева работи най-добре, защото години наредъ собственичката ѝ втълпяваща на старите моми, ергени и вдовици, че има здрави връзки съ „висшето общество“.

И когато реклами, като силно оржие на конкуренцията, повалъше нѣкой противникъ и спечелъше купувачите на произвежданите отъ него стоки, победата даваше новъ тласъкъ за разрастването на рекламиращото предприятие,

най-често, като включващо въ него сръдствата за производството и останалите капитали на победеното предприятие. Отъ своя страна, така нарастващото предприятие добиваше още по-голъми възможности за планомърна реклама. Лъвскиятъ дълът отъ плячката, най-често, се вземаше отъ самата реклама. Борбата срещу малкиятъ предприятия ставаше съвсемъ лесна. Утре може да се яви изобретател на нѣкакъвъ чудесенъ аспиринъ, може да намъри капитали за скромна фабрика, нуждна за неговото произвеждане, но той въ никакъвъ случай не ще може да завладѣе пазара, докато има срещу себе си конкуренцията (т. е. рекламата) на „Байеръ“.

Рекламата е изиграла важна роля въ процеса за групиранието на капиталистическиятъ предприятия въ така нареченните картели и тръстове. А възможността да бѫде неограничена (въ връзка съ господството й върху печата и общественото мнение, за което ще говоримъ по-късно), е основна сила за поддържането на монополитът. Трагични сѫ и американскиятъ, и европейскиятъ, та и българскиятъ истории за безуспѣшната борба на малкиятъ срещу едриятъ. Обикновено по-малкиятъ винаги сѫ загивали, или сѫ влизали въ орбитата на по-голъмата тръстово-индустриална система.

Но рекламата е, наредъ съ горното, и страшно оръжие за борба между голъмите. Тамъ най-често до окончателна победа на едната страна не се стига, но равновесието винаги е равновесие на въоружения неутралитетъ, и като всѣко равновесие похабява много сили и сръдства. Отъ два еднакво силни тръста — петролни, филмови, оржейни и пр. — победенъ ще бѫде онзи, който прекрати да поддържа чрезъ рекламата спечелената следъ тежка борба сфера на влияние. Съжалявамъ, че „Философски прегледъ“ си има и друга работа, та не мога да приведа нѣкои толкова любопитни истории отъ страшните, опустошителни войни между голъмите капиталистически хищници, въ които борби най-често падатъ победени... работниците имъ, отредени да изкупятъ жертвитъ, направени за рекламата. Отъ денъ на денъ характерни борби се разгарятъ и у насъ. Въ България, напримеръ, отъ дълги години сѫществуватъ сапунджийски и парфюмерийни предприятия, като фабриките на „Папазовъ“ отъ Пловдивъ, на Д-ръ Никола Чиловъ отъ Костинбродъ и др. Свикнали съ методи на работа отъ времето на божигробските араби, тия богати предприятия оставиха пазара откритъ и той само за нѣколко години бѣ значително заграбенъ отъ модерно въоружената конкуренция. Всички добре помнятъ първите появии на рекламиите на „Нивеа“, „Л. Т. Пиверъ“ и др. Реклама културна, настойчива, реклами пла-номърна и, най-важното, реклами несъобразяваща се съ дребните размѣри на началната работа. Всички по-прозор-

ливи хора, които съ имали време да спратъ вниманието си поне върху частъ отъ горните проблеми, не можеха предварително да не знаятъ (както знаеха и далечните, неизнайни акционери отъ „Нивеа“ и „Л. Т. Пиверъ“), че победата ще биде не на страната на абисинците. Няма и да споменуваме надълго за „Байеръ“ и Българското кооперативно аптекарско дружество, което крепи своя „Родопиринъ“ само съ предаността на аптекарите-кооператори... Никаква кооперативна идея не би могла да спаси нерекламиращата кооперация „Напредъ“, ако насрещу ѝ се явѣше нѣкое равнозначно рекламиращо предприятие. А безспорно е, че ако сѫщата тая кооперация „Напредъ“ и рекламираше, успѣхътъ ѝ би билъ може би двойно по-голѣмъ.

Милионите на заводите „Д-ръ Н. Чиловъ“ бѣха несравними съ десетките хиляди левове на младия българинъ, който подхвани производството на пастата за зѣби „Лайка“. Но пастата на „Чилови“ — „Идеалъ“, въпрѣки своите качества, би се оказала измѣстена на пазара отъ „Лайка“, ако голѣмиятъ тръстъ продължава да почива на старите си лаври, спечелени въ време на слаба конкуренция.

Съвременната могъща свѣтовна търговия и индустрия е немислима безъ реклами, но и съвременната могъща, непобедима културна и художествена реклама не би могла така да се шири, безъ голѣмите предприятия, които смогватъ да издържатъ цѣли щабове отъ специалисти, съ чиито усилия се разработиха не само практическите методи, но и научните, теоретически положения на съвременната реклама.

За да си съставимъ бледа представа за размѣрите на реклами, ще е достатъчно само съобщението, че въ Съединените щати презъ 1936 г. (година на криза) само за реклами, печатени на хартия, съ били похарчени 100,000,000,000 (сто милиарда лева)! (Презъ 1920 г. цифрата е била само 600 милиарда!) Презъ миналата година въ Германия за реклами въ вестниците съ били дадени 10 милиарда лева.

Рекламата унищожава границите и интернационализува стоките. Едно време мястото на предприятието се избираше по-близо до гъстонаселените центрове, гдето стоките му щѣха да се харчатъ. Сега вече решаващи моменти съ евтината работна ръжка, водата, пшеницата за съобщение и др., а реклами поема грижата да проправя пътя на стоката отъ мястото на производството чакъ до най-затънтените африкански дебри. Тамъ, гдето галошите се произвеждатъ, хората може би и не носятъ галоши, а голѣмиятъ имъ пазаръ е презъ деветъ царства въ десето. Съмнявамъ се, дали пишущите машини „Адлеръ“ съ на особна почта въ страната си, но тукъ, у насъ, гдето тѣ навреме завладѣха пазара, оставатъ все още едни отъ най-търсените. Дори и оценителите въ заложните кѣщи за машини „Адлеръ“

даватъ повечко пари за тъхъ, защото не е важна толкова истинската ценность на стоката, а отъ значение е оная стойност, която е залегнала въ „просвѣтенитѣ“ отъ реклами глави.

IV

Нека се спремъ съ нѣколко думи и на този процесъ въ главитѣ на купувачите, които въ края на крайната си оставатъ единствени прицели на всички реклами стрели.

Да си спомнимъ отново класическата райска история.

„И като видѣ жената, че дървото бѣше добро за храна и че бѣше приятно на очите, дърво желателно... взе отъ плода му, та яде, даде и на мѫжа си...“

Ако поразчоплимъ пластовете на вѣковетѣ, въ горната извадка можемъ да откриемъ психологическите основи на реклами.

И змията, като всички съвременни теоретици и практици на реклами, е знала, че предметътъ на реклами сѫ нуждитѣ на човѣка и нѣщата, които могатъ да задоволятъ тия нужди. Знаяла е тя, сѫщо така, че за да се задоволи една нужда, трѣбва да се извѣрши нѣкаква жертва. Предъ Ева отъ една страна е била нуждата да си хапне отъ ябълката, а отъ друга — жертвата да загуби живота си, споредъ заплахата на Създателя й. Колко отъ Еви-нитѣ, па и отъ Адамовитѣ наследници, не изпадатъ всѣки денъ въ това положение? Ако не е била реклами на змията, реклами ефикасна, обещаваща изравняване съ Бога, Ева не би се престрашила! Както безъ реклами хиляди отъ нейнитѣ наследнички и досега биха били живи и здрави, ако не бѣха изгълтали препоръжчаниятѣ специалитети!

Ако реклами на змията бѣ малко по-слаба и не така съблазнителна, ако тя бѣ изпустнала Ева при първата среща, ако бѣ отложила нейното решение за по-късно, цельта ѝ: да вкуси Ева отъ ябълката, не би била постигната.

Реклами трѣбва не само да намѣри колкото се може повече купувачи, но е длѣжна да ги накара да купятъ предлаганата стока колкото се може по-скоро! Въ това отношение много характерни сѫ кино-рекламитѣ. Но за тѣхъ по-късно.

Въ раздвоението между нуждата и жертвата реклами трѣбва да надтежи везнитѣ къмъ желаната страна, тѣ трѣбва да събуди решението да купимъ. Истинската реклами трѣбва духовно да ни принуди къмъ това. Отъ дветѣ кина съ еднакво неизвестни филми тя трѣбва да ме отведе въ по-далечното, при по-глупавия филмъ, като ме принуди да извѣрвя двата километра и да купя билетъ отъ двайсеттѣ лева, ако сѫ се свѣршили „евтинитѣ“.

Но рекламата не се стреми само къмъ продаването на предмети за задоволяване на стари, съществуващи нужди. Тя е единъ отъ най-мощните лостове на съвременната цивилизация за създаване на нови нужди.

Отъ въкove мжжетъ се бръснѣха съ сапунъ и четка, а понѣкога и само съ плюнчица. Но ето че една сутринь осъмнахме предъ категоричната рекламна заповѣдъ на „Нивеа“: преди бръснене вие трѣбва да намажете брадата си съ нашия кремъ! Прочетохме заповѣдъта съ лека надсмѣшка, макаръ и да разгледахме любопитно щастливо-усмихнатото лице на мжжа, който се бръснѣше на картиката, следъ като бѣ намазалъ брадата си съ „Нивеа“. Не бива да отричаме, че всички завидѣхме на удоволствието му, особно, ние, по-разсѣянитъ, които не всѣкога успѣвахме да си вземемъ на време нови, сѫщо така „препоръчани“ ножчета за бръснене. И забравихме заповѣдъта. Но на втората сутринь тя пакъ се появи. И на третата, и на четвъртата.. И на стотната сутринь. Разберете: конкуренцията между парфюмерийните фабрики е страшна, пазарътъ вече е преситенъ. Трѣбва да се разшири. И ако новитъ изобретения за кждрене на коситъ принудиха женитъ да си рѣжатъ косата, за да има какво апаратитъ да кждрятъ, защо пъкъ сега мжжетъ да не почнатъ да се мажатъ съ кремоветъ, които довчера бѣха привилегия само на женитъ? Можете ли да предположите, какъвъ разцвѣтъ ще добие производството на кремоветъ, ако въ контингента на купувачите бждатъ включени и милионитъ мжже? Не просто удоволствие, а райско блаженство биха ви обещали и внушили рекламиятъ агенти на „Нивеа“, ако се съгласите да употребявате крема преди бръснене. А пъкъ съ какъвто и остьръ бръсначъ да се бръснете, съ каквото и ножче да се чегъртате, понеже бръсненето изобщо е неприятна работа, вие, най-после, не ще устоите на съблазнителната усмивка на щастливеца отъ реклами на „Нивеа“.

Сѫщо такъвъ е процесътъ и съ женските кремове. До преди нѣколко години кремоветъ се дѣлѣха само по марки. А сега има вече сутришенъ, дневенъ, вечеренъ, срѣднощенъ, за подъ пудрата, за подъ мишкитъ, за по-изотдолу, и не знамъ още за кжде. Едни сѫ за подкожнитъ тѣкани, други за надкожнитъ. Единъ е биоцеленъ, другъ е витаминозенъ, трети е хормоненъ и никакво съмнение нѣма, че утре-другиденъ ще се яви и сперматозоиденъ кремъ за вжтрешина употреба. Въ близко бждеще ще има само помощна таблица, не по-проста отъ Менделеевата, а въ по-далечно — като премия на домакинските списания — ще се отпуска специаленъ справочникъ за кремоветъ („400 страници безплатна премия!“). И купувачкитъ ще нараства, докато всѣка сутринь въ вестниците се появява сбрънканата ба-

бичка, а младата хубавица до нея заявява: „Азъ бъхъ нещастна въ любовта си. Моятъ любимъ ме напустна заради сбръканото ми лице. Но откакто почнахъ да употребявамъ „Драндабона“, настенъ съ хормонните съединения на професоръ Простатъ, азъ се възродихъ и само за три дена възвърнахъ обичта на моя любимъ!“

Рекламата поддържа съвременното културно човечество въ нѣкакво особно, може би все още неизследвано, направление. Тя ни заклева въ здравето и живота на детето ни, шиба ни съ имената и авторитета на най-прославените учени, убеждава ни въ името на любимия, дразни като перверзна кокотка цѣлата гама на нисшите и висшите страсти, чупи тѣнките преградки на наследствените отрицателни предразположения, гъделичка нашата похотливост, обещава чудесно изцѣление, нечувано дълголѣтие, спекулира съ любовта ни къмъ родината, крачи успоредно съ идеите ни, прекроjava по свой вкусъ желанията ни, води ни усмихнати понѣкога направо къмъ смъртта и отново ни възражда съ нови обещания, но нито за минута—денемъ или нощемъ — тя не оставя свободно и безъ това обремененото ни съзнание.

V

Интересенъ за отбелязване е единъ новъ психологически процесъ, който се забелязва въ срѣдите на така наречената „широва публика“, т. е. въ срѣдите на купувачите. Тоя процесъ би могълъ да се нарече „самозашита отъ рекламата“. Забелязватъ се признания на реакция срещу рекламата, които представляватъ може би интересъ за едно, извѣршено отъ специалисти, изследване. Азъ ще засегна само нѣкои негови прояви и то въ областта, където най-напредъ съмъ гооловилъ и по-подробно наблюдавалъ — въ областта на киното.

Нуждата отъ кино, т. е. отъ гледане на филми, отъ денъ на денъ обхваща все повече хора. Тя завладява срѣди, които винаги сѫ били чужди на изкуството, отъ една страна, и отъ друга измѣства нуждата отъ по-старите изкуства въ срѣдата на довчерашните тѣхни фанатични привърженици и ярки отрицатели на новото филмово изкуство (Па кой го знае, дали е изкуство!). Първа роля за тоя обширенъ и толкова явенъ процесъ се пада, разбира се, пакъ на рекламата. И когато обвиняватъ филма, че отнема и последните ценители на другите изкуства, върши се грѣшка: виновна е кинорекламата! Тя ни връхлита съ тревогата си всѣкидневно, обещава ни радостъ, щастие, наслада, вълнуващи преживявания, почивка отъ умората, умора следъ почивката, призовава ни да видимъ „любимецъ“ си, чието сѫществуване

довчера не сме и подозирали, разкрива ни прелеститѣ, дори на мъртвата Джинъ Херлоу — „русокосата отрова“, която и следъ смъртъта си може да ни даде повече „сексапилна“ наслада, отколкото нашите жени приживе. Прескочени сѫ всички мърки. Бѣсната конкуренция на свѣтовните филмови кжци и на столичните кина налага чудото: всички филми, които се въртятъ презъ седмицата въ София, да сѫ величествени, романтични, ненадминати, гениални, сюгестивни, ексклюзивни, драматични, феерични, божествени, вселеноподобни. Не остава нико едно прилагателно отъ свѣрхпревъзходна степень, което кинорекламата да не блъсне въ очите ни поне веднажъ презъ седмицата. Кинорекламата отнема дори на хората съ най-добри намѣрения времето и срѣдствата, които тѣ, безъ рекламата, биха отдѣлили за другите изкуства. Ако другите видове изкуства биха могли да се организуватъ въ трѣстове, силни като филмовите, и биха подхванали реклама не по-слаба и не по-малко безогледна отъ кинорекламата, съотношението между изкуствата би си останало старото. И въ сѫщностъ основна отличителна черта на малцината последни могикани, привърженици на книгата, художеството и скулптурата, не е толкова вѣрната любовь къмъ старите изкуства, а неподатливостта имъ къмъ трюковете на кинорекламата. И тѣ сѫ герои, повѣрвайте ми! Потрѣбенъ е малко повече отъ абисинския героизъмъ, за да устоявашъ на единъ толкова превъзходно въоръженъ противникъ като рекламата.

Но колкото и да е безсилна „широката публика“ да неутрализува въздействието на кинорекламата (а и на рекламиата изобщо), у нея все повече се изработва една вътрешна съпротивителна сила. Тѣ като, отъ една страна, нуждата отъ кино е здраво залегнала въ душите на хората (по хилядо и една причини), станала е на сѫщна и трѣбва да биде задоволявана, отъ друга — филмовата реклама бие всички рекорди на лъжа, измама и невѣроятни обещания, публиката отъ денъ на денъ става все по-предпазлива. Тя неусътно се обединява въ едно велико кинолюбителско братство за защита отъ измамата, въ която се заличаватъ всички обществени и културни разлики. Въ срѣдите на кинопритецелите вече съ тѣга си спомнятъ за „златните“ години, когато и най-глупавите филми сѫ носели потоци отъ печалби. Все въ тия срѣди на дълго и широко се обсѫжда новото „изобретение“ на българската публика, така наречения кинотелеграфъ, чрезъ който се разпространява всрѣдъ публиката съ невѣроятна геометрическа прогресия оценката на известенъ филмъ. Тоя кинотелеграфъ си служи, между другото, съ всички съобщителни срѣдства. Една отъ причините да се въведатъ броители къмъ софийските телефони, е пакъ тоя кинотелеграфъ:

всъка сутринъ стотици жени дрънкаха телефоните да питатъ или да съобщатъ на приятелките си мнението за „снощния“ филмъ. Имамъ лични наблюдения, какъ още на другия ден следъ премиерата на известенъ филмъ въ най-далечени градове въ страната се знае оценката на филма.

Въ София тая година се построиха още нѣколко голѣми кинотеатри. За да се напълнятъ всичките мѣста на тия кинотеатри по нѣколко пъти на денъ, нашата столица трѣбва да праща въ залите по петнайсетъ хиляди души всѣкидневно. За една седмица цѣлото население на София, което може да се крепи горе-долу на краката си, трѣбва да иде на кино. Ето защо, всъки денъ отъ колоните на вестниците, отъ будки и огради, отъ фуайета и фасади крещятъ толкова много реклами на конкуренцията. „Премиерите“ на филмите за София сѫ въ понедѣлникъ. Основна задача на филмовата реклама е: да напълни „премиерата“, т.е. трите представления — въ 5, 7 и 9 часа на понедѣлника. Афиши, статии, карета по вестниците, предварителни реклами на сцени, имена на артисти — сѫ примамките за понедѣлника. Има „шлагери“ съ Гreta Гарбо, Боби Бринъ, Жанетъ Макдоналдъ, Шърлейчето, които сами пълнятъ, на които рекламата е само въ помошь. Но тѣ сѫ рѣдки и затова ще говоримъ за обикновения филмъ, чиято сѫдба тепърва ще се решава отъ публиката. Въ понедѣлника предъ вратите на театъра се нареджатъ: собствениците на филма, собствениците на киното, „творците“ на рекламата, разпоредителите. Лицата на всички сѫ тревожно напрегнати: следъ малко отъ салона ще излѣзатъ първите „жертви“, храбреци, които сѫ попаднали въ мрежата на предварителната реклама. Ето, най-после, неприятель-публика се показва. Присѫдата е страшна и безапелационна. Най-често тая присѫда е отрицателна: отмъщение за всички измами на кинорекламата. Чуватъ ли се гласни псувни и възмущения, смъртъта на филма е моментална. Не ще бѫдатъ изкарани и разносите за електричеството. Говори ли се:

— Хубавъ филмъ... Не е лошъ... Интересенъ...
— филмътъ е заболѣлъ отъ скоротечна туберкулоза, която още на третия денъ ще го повали.

И само когато повечето отъ първите храбреци излѣзатъ съ просвѣтни отъ възторгъ и просълзени отъ щастливо умиление лица, когато се понесатъ неудържими възгласи:

— Чудесенъ филмъ! Великолепенъ!... Знаменитъ!... Меймъ си джейсъ!... Трѣбва непремѣнно да се види!

— Филмътъ получава възходяща инерция, кинотелеграфътъ подхваща и разнася възторга и вторникътъ „покачва“.

Излизашата отъ първите представления публика се пресрѣща не само отъ собствениците. Въ чакалните стоятъ

търпеливо нови нуждаещи се, но нуждаещи се отъ хувавъ филмъ. Тѣ не сж купили още билети и се вглеждатъ съ очакване въ лицата на излизашитѣ, вслушватъ се въ разговоритѣ, а когато нѣма явни указания, направо питатъ:

— Какъ е?

Щомъ устнитѣ на запитания се свиятъ отрицателно или безразлично, запитвачъ трепва и казва на придружаващите го:

— Бързо!

И тѣ наистина се опѫтватъ бързо къмъ съседното кино, гдето не ще имать наистина време да провѣрятъ качествата на тамошния филмъ, но тамъ ги чака известна положителна вѣроятностъ, докато тукъ филмътъ вече е провѣренъ.

Така срещу отровата на организуваната печатна реклама у публиката се изработва противоотровата на устната реклама. Тя е кошмаръ за кинопритежателите и завеждащите отдѣла на рекламата при театъра.

Когато има съмнение, че присѫдата на публиката ще е лоша, прибѣгва се къмъ „обработка“ на публиката. То се върши съ тѣй наречената „обща пропаганда“, която се опитва да внуши на публиката едно изгодно отношение къмъ бѫдещия филмъ. Кинолюбителите трѣбва да погледнатъ на филма откъмъ най-добрата му страна. Пропагандата работи предимно съ „звездитѣ“. Читателите всѣки денъ срѣщатъ по вестниците статии, които надълго и широко описватъ хубостъта, явните и тайни качества на „звездитѣ“, вѣнчавките и разводите имъ, модите и вкусовете имъ, апетита и срѣдствата за утоляването му. Читателът вече не е на щрекъ въ чакалнята на киното. Той сега е обезорожженъ. Той не подозира, че чете платени и нарочно и целесъобразно написани реклами. Съзнанието му е демобилизирано и затова хитро скроените измислици се настаниватъ дѣлбоко у него, „обработватъ“ го. Денъ следъ денъ се гуши пропагандата въ свободните жгълчета на хорските мозъци, и когато най-после филмътъ на посочената „звезда“ пристигне, читателите я посрѣщатъ като близка, своя, като най-гениална, като най-най-хубава, като най-най-най-голѣма пѣвица (непремѣнно отъ опера „Метрополитенъ“!) и пр. Тѣ сж предразположени да идатъ да гледатъ филма съ добро око, защото бдителността имъ е притѣпена, а критичното чувство насочено въ изгодна за рекламата посока. Откритата грозота — ще е вече „особна характерностъ“ лошиятъ гласъ — „грѣшка въ апарата на киното“, бездарниятъ сюжетъ — „нарочно опростена история, за да изпѣжне подобре играта“, грѣшките ще станатъ „мили предимства“.

Като допълнителна задача на кинорекламата се очертава необходимостта да се поддѣржа спечеленото

„реноме“ на звездата. Въ деня, когато отъ колонитѣ на вестниците слѣзатъ размазанитѣ истории за „живота“ на „тайнствената“ Грета Гарбо, тя ще изчезне за винаги, като толкова свои сестри — „звезди“. Само могящата пропаганда на Метро Голдуинъ Майеръ я държи на „недостигаемата“ височина. Тя е милионенъ капиталъ, който носи нечувани лихви, а никой още не е срѣщалъ захвърлени на улицата капитали.

За да привършимъ съ въпроса за борбата между публиката и рекламата, трѣба да се спремъ на още единъ интересенъ подходъ на кинорекламата. Често пожи случайната доставка на единъ филмъ или предполагаемитѣ му печалби не позволяватъ да се върши дълготрайна и дачечна пропаганда. Потрѣбенъ е бѣрзъ ударъ върху съзнанието на кинолюбителитѣ за побеждаване на недовѣрието имъ. Въ такива случай се прибѣгва до така нареченото „презастраховане“ или до „рекламата-поржчителство“. При другитѣ стоки собственикътъ разполага съ време, той има месеци и години предъ себе си. А животътъ на филма е краткотраенъ. Проиграе ли се понедѣлникътъ, филмътъ, най-често, е загубенъ. На сцената излизатъ „поржчителитѣ“, „презастрахователитѣ“: писатели, художници, музиканти. За тѣхъ се устройватъ нарочни представления, мненията имъ се събиратъ и се печататъ. Събиратъ се повечко, но се печататъ ония, на чиито автори, предполага се, публиката би повѣрвала. Доброто въ тая работа е само това, че досега нашитѣ писатели, художници и музиканти, които наистина се ползватъ съ довѣрието на публиката, не сѫ я канили да види нѣщо третокачествено. Къмъ тая реклама и самитѣ собственици на филмитѣ прибѣгватъ само при безспорно художествени филми. И не може инакъ — безразборната реклама така е наплашила публиката, щото понѣкога „пропадатъ“ филми, които наистина би трѣбвало да се видятъ отъ повечко хора.

VI

Срѣдствата на рекламата сѫ извѣнредно разнообразни, а най-голѣмъ тѣхенъ дѣлъ сѫ печатнитѣ издания. Тѣ пѣкъ отъ своя страна могатъ да се раздѣлятъ още веднажъ: на печатни издания, които иматъ други, свои задачи (като напр. политическитѣ и информационни вестници, списанията, книгитѣ и пр.), и печатни издания, които се пускатъ съ нарочна рекламна цель (като всички видове каталоги, рекламни брошури, плакати, афиши, рисунки, хвърчащи листове, рекламни писма и пр.).

Отъ всички видове печатни издания най-широко приложение рекламиата намѣри въ вестниците и то въ всѣки-

дневниците. Въпросът за връзките и взаимоотношенията на рекламата и вестниците е въпросът преинтересенъ, ако и малко известенъ на милионите всички дневни купувачи на вестници. Защото въ същия тия вестници може да се напечати всичка мерзост и дивотия, но никога нито съ единъ редъ тъ не разбулватъ предъ читателите си тайните на своя върховенъ повелител — рекламата, вдъхновителката на „независимата“ имъ информация, на идеите, насоките и на онай невъобразима хамелеонска акробатика, която безсрамно се извършва всеки ден предъ очите ни.

И при вестникарските предприятия се разкрива същото явление, което отбелязахме при разглеждането на другите търговски предприятия: появата и разрастването на печата изигра грамадна роля за разцъвтяването на рекламата, но, отъ друга страна, истинскиятъ разцъвътъ на печата може да се осъществи, едва когато рекламниятъ потокъ залъ колоните на вестниците. Развитието на последните и развитието на реклами въ съвременния смисълъ вървятъ ръка за ръка. Рекламата първа оцени общественото значение на новото изобретение — вестникът¹⁾. Тя скоро стана негова кърмачка и ето вече три въка — лакомникътъ стана великанъ, а все още продължава да смуче отъ тълстите цици на заварената си майка.

И при вестниците борбата се води за повече купувачи или казано по вестникарски: „за повече тиражъ“. Само че тук има едно интересно отклонение. Докато при другите стоки по-големата продажба на стоките носи по-големи печалби, при вестниците, ако не бъше реклами, по-големата продажба носи по-големи загуби. Почти всички читатели на вестниците съ се запитвали, когато въ ръката имъ е попадалъ само срещу левче нѣкой тълстъ, дванадесет-страниченъ вестникъ: какъ е възможно съ едно левче да се плати и хартията, и печата, и клишетата, и телефонните разговори съ чужбина, и заплатите на многобройните директори, редактори, сътрудници, дописници и процентите на главните разпространители, а и стотинките на викачите по улиците? Колкото и да е живялъ и устойчивъ на сътресенията нашиятъ левъ, колкото и да го поддържатъ кокошите яйца и гроздето „Болгаръ“ („Афузъ-Али“), все пакъ той не би могълъ да покрие големите разходи. Защо е тогава лудото надпреварване за по-големъ тиражъ, защо едновре-

¹⁾ Въ 1631 година френскиятъ лѣкар Ренодъ издава съ подкрепата на кардиналъ Ришельо първия седмиченъ вестникъ. Но разцъвътъ настъпва съ Великата френска революция: само отъ май месецъ до края на годината 1789 въ Парижъ почватъ да излизатъ 150 вестници.

менно подъ заглавията на нѣколко наши вестници стои „най разпространениятъ“? Ами че пакъ заради тѣхната стара майчица-кърмилница рекламира. Защото, като общо правило, повече и по-скжпо платена реклама иматъ по-разпространенитетъ вестници, вестниците съ голѣми тиражи. Затова тия тиражи трѣбва да се поддържатъ съ всички сили и срѣдства, затова отъ редакциите въ София може да се види Разколниковъ срѣдъ Парижъ и Сталинъ по двайсетъ пъти въ годината да се разкържа съ динамитни бомби. Но горното правило е само общо правило. Отъ два вестника съ еднакви тиражи повече и по-скжпо платена реклама получава онъ, чито читатели представляватъ по-примамлива плячка за рекламиращите предприятия. У насъ, напримѣръ, „Утро“ има малко по-високъ тиражъ отъ „Зора“ поради по-голѣмото си разпространение въ провинцията, но въпрѣки това рекламира на „Зора“, ако сѫ равни по брой, сѫ най-малко съ една трета по-скжпи отъ рекламира на „Утро“. Различните предприятия предпочитатъ да платятъ по-скжпо на „Зора“, като се надѣватъ, че рекламира имъ ще сѫ по-действени срѣдъ по-заможните купувачи на „Зора“. Отъ друга страна пъкъ въ „Утро“ се срѣщатъ редовно обявления, които никога не ще видите въ „Зора“. Напримѣръ, обявленията за часовниците „Линкъръ“, съ верижка „дубле“, гарантирани, придружени съ нѣколко прѣстени, игли за вратоврѣзки, ножчета за брѣснене и други многобройни подаръци отъ „първа необходимост за мѣжа“.

Рекламата се насочва натамъ, гдето предполага, че ще намѣри най-много и най-довѣрчиви купувачи на съответната стока.

Цѣла добре разработена теория, провѣрена и отъ практиката, сѫществува за вестникарските обявления: за голѣмите и малките карета, за наборните и клишираните, за черните върху бѣла основа и бѣлите върху черна, за печатаните на първа и трета, на втора и четвърта страници, за мястото на некролозите и вѣнчалните обявления, за статиите-реклами, за съотношението на шрифтите и бѣлите полета, за ударното редактиране на обявленията, за тѣхната последователност, за тарифите и хитрината на тѣхното постепенно повишение. Щомъ се плаща различно, трѣбва добре да се знае, кѫде и колко е редно да се плати: за първа страница — двойно повече, отколкото за втора; въ хрониката три пъти по-скжпо, отколкото въ колоната на малките обявления; за полемична статия — на редъ.

Всѣки денъ въ касите на вестниците постъпватъ отъ реклами срѣдствата за покриване загубите отъ тиража и за плащане голѣмите танциеми на акциите. Съвсемъ просто е заключението, че ржководителите на вестниците ще се съобразяватъ повече съ желанията на рекламиращите предприятия.

ятия, отколкото съ желанията и вкусовете на читателите си. До преди няколко години рекламна статия не можеше да излезе въ нашъ вестникъ, безъ да е оградена съ черни линии, за да се предупреди читателя, че редакцията няма нищо общо съ рекламата. По-късно, подъ статията почна да се слага нумерътъ на рекламата. Но тъй като предприятиета желаятъ колкото се може повече да прикриятъ рекламията характеръ на писаното, за да спечелятъ по-лесно довършието на читателя, вестниците направиха още една отстъпка: почнаха да слагатъ вместо нумеръ по една-две звездички. Днесъ вече въ вестниците се печататъ статии, платени скъпо и прескъпо, безъ никакъвъ знакъ за рекламияния произходъ и намърения на писаното. Интересите на редакцията и на рекламиращото предприятие почнаха да се покриватъ: ако не се измами читателътъ, не ще има и за дветъ страни. А пъкъ за да се избегнатъ възможните разправии съ някой по-старомоденъ и свободолюбивъ редакторъ, големите предприятия предпочитатъ сами да станатъ собственици на многотиражните вестници. Безспорно, има и други много по-важни причини, които налагатъ на финансово-индустриалните групировки да владеятъ органите на свѣтовното обществено мнение, но наредъ съ тия причини се налага и необходимостта да иматъ свой печатъ, където свободно и неограничено да провеждатъ рекламиите си кампании. Рекламата на чуждите предприятия, давана въ тѣхните вестници, ще плаща разходитъ на вестника и мястото за реклами на собствените имъ предприятия. Особна нужда отъ собственъ, разпространенъ и влиятеленъ печатъ иматъ ония финансово-индустриални групировки, които не могатъ да рекламиратъ открито стоките си, защото няматъ нужда отъ масовия купувачъ, макаръ че все пакъ той ще е, който ще ги плаща. Никой отъ насъ още не е сръщалъ по вестниците обявления, които да превъзнесатъ качествата на картечниците, танковете и бомбардировачните самолети. Значи ли, че тѣхната продажба се извършва толкова леко, та няма нужда отъ реклама? Тъкмо наопаки: няма други стоки, за чиято реклама да се пилеятъ толкова много милиони. Само че при гореспоменатите стоки сръдствата не се даватъ за открита явна реклама, а за скрита, косвена: отпускатъ се за създаване на благотворна, масова психологическа обстановка, за създаване на нуждата отъ въоръжаване, за подкрепяне на решението, на принудата да биде то извършено незабавно. Пограничните инциденти се надуватъ, „вѣковната омраза“ между народите се разпалва, съ течение на години се втълнява убеждението, че войната, въ края на краишата, е неизбѣжна; единъ денъ почва общъ вой, че тя е на прана — и бѣсното надпреварване въ въоръженията

захваща. Почватъ го първи ония, които иматъ собствена въоржителна индустрия: тя тръбва да се храни, а съвсемъ ясно е, че и другите няма да имъ отстъпятъ.

Дори и въ най-продажните вестници, въ времена на най-строгът надзоръ върху печата, ще се срещнатъ критики на държавни учреждения. Пише се дори срещу полицията, но въ никой вестникъ никога не ще се напечати лошъ отзивъ за стоката на рекламиращо въ същия вестникъ предприятие. Цензураната на рекламата е най-силната и строга цензура за вестниците. Никой отъ читателите на столичните вестници никога не е срещналъ въ тъхъ отрицателна критика за нѣкой лошъ филмъ, напримѣръ, или за отвратителния смърдежъ на сапуните за бръснене „Топазъ“. За рекламиращите предприятия е въ сила поговорката за мъртвите: „добро или нищо“.

Ако ли пъкъ въ нѣкой вестникъ се напечати, все пакъ, статия срещу нѣкое предприятие, тръбва да се знае, че критикуваното предприятие е имало неблагоразумието да не дава реклами въ тоя вестникъ. Чрезъ критичните статии се упражнява натискъ за даването на реклами. Примѣри и отъ нашия животъ — колкото щете. Ето единъ по-характеренъ: Колата на богатъ собственикъ на рекламиращи предприятия сгази съ автомобила си жената на беденъ гражданинъ. Раздрънкаха се телефоните, и на другия денъ новината за голѣмата злополука не излѣзе въ нито единъ вестникъ. Съпругътъ, предполагайки, че е станало неволно опущение, се опита да настои въ нѣкои редакции да по мѣстята съобщението: малка утеха въ голѣмата му скръбъ. Отговориха му: „Новината е закъснѣла. Има толкова много нови злополуки“. Само единъ вестникъ пожела да я напечати, ако съпругътъ напишеше собственоръчно възмущението си срещу престъплението на богатия автомобилистъ. Въ тоя вестникъ дотогава не бѣха излизали реклами отъ предприятията на виновника. Отдѣхна си съпругътъ: обществената съвѣсть още не бѣше умрѣла! Но на другия денъ, вмѣсто съобщението за злополуката, въ последния вѣренъ изразителъ на съвѣстта излѣзоха огромните реклами карета за стоката на автомобилиста ...

Когато рекламата е будна, обществената съвѣсть тръбва да спи.

По липса на място няма да разглеждамъ вплитането на рекламата въ единичните и групови журналистически пътувания, нито специалните културни, литературни и стопански издания на тъхните вестници, посветени, най-често, на нѣкоя хуlena до вчера отъ тъхъ държава и заплатени скжпо и пресскжпо отъ търговските камари и аташета на сѫщата тая държава. Ще прескоча и въпроса за влиянието и ролята на рекламата върху голѣмото развитие на между-

народния туризъмъ, както и за значението ѝ за умножаването на браковете въ големите градски центрове чрезъ обявленията и посрещническия къщи.

Породена съ първата продажба на стока, рекламата непрекъснато се развива презъ въковетъ, за да стигне своя върховенъ изразъ и могъщество въ наши дни: отъ слуга — тя стана господарь. До преди не много време тя бѣше помошно срѣдство за развитието на индустрията, търговията, изкуствата, занаятите, та дори и на науката. Днесъ вече, въ нѣкои страни, тя подчинява на себе си цѣлокупния стопански и културенъ животъ. Отъ търговско стопански факторъ тя стана могъщъ политически двигател, и това е нейното последно, върховно преобразжение. Отъ водачъ на стоките тя стана водачъ на народите. Тя реве своите войнствени лозунги по стъгдитъ чрезъ гърлата на високоговорителите, бие чизми въ кинопрегледите, шъта съ метла изъ музеите, обикаля съ чукъ паметниците по площадите и съ факла — библиотеките. Литература и живопись, фильмъ и скулптура, изкуство и наука — всичко е впрегнато въ бѣсния ѝ походъ. Блѣсъкътъ на нейните илюминациите трѣбва да ослѣпи наново народите, а тропотътъ на барабаните и ревътъ на фанфарите — да заглуши и последните проблеми на съзнанието, прозиращо бездните на надвисващото варварство. Тя убива чувството за реалност и „въ единъ денъ създava повече и по-грандиозни митове, отколкото древното човѣчество успѣваше да създаде за хилядолѣтия“. Станала сама митъ, предъ нея се преклонятъ водачите и трѣбва да се преклонятъ водениците. Последна надежда, по-върна опора дори отъ щиковете.

Но както при филмовата реклама идва единъ моментъ на пресищане, на недовѣrie и активна съпротива, така и тукъ обективниятъ наблюдателъ не може да неолови явните признания на нарастващата съ противителна сила на публиката. И тукъ психологическиятъ процесъ е сѫщиятъ: отъ една страна нуждата, отъ друга — жертвата. И когато при първия опитъ на предлаганата стока потрѣбителите се убедятъ, че полученото съ нищо не може да изкупи сторените жертви, настѫпва опомняне. И сѫдбата на можъщо рекламиращите политически предприятия ще е сѫдба на бездарния лошъ филмъ, примамилъ посетителите съ измамническата си реклама. Страшна е присѫдата на ония, които лично сѫ опитали стоката.

Какво ще е развитието на рекламата въ едно по-друго бѫдеще?

Отговорътъ е кратъкъ:

— Родена съ първата продажба на стока, рекламата ще умре съ последната продажба на последната стока.

ОРЛИНЪ ВАСИЛЕВЪ

Детска литература и детска психология

Детската художествена литература може да се разглежда отъ различни страни: идеологическа, естетическа, психологическа и др. Да се обсѫжда детската литература идеологически, това означава: да се посочи, съ какви идеи и идеали детскиятъ писателъ закърмя детето; кои страни на живота разкрива той и какъ ги разкрива; какви настроения и чувства внушаватъ детските четива на детето — четецъ или слушателъ. Зле или добре, тази страна на нашата детска литература не е останала незасегната. Ала психологическата страна на детската книжнина не е бивала докосвана никакъ досега. Дори за нѣкои писатели и критици у насъ — тя и не съществува.

Предъ насъ се слага сега една интересна проблема. Да се разгледа детската литература съ огледъ на психологията, педагогическата и детската психология: да се изяснятъ връзките на детската художествена литература преди всичко съ основните особности на детското мислене и въображение и съ пътя на тяхното развитие.

Детските писатели у насъ обикновено нѣматъ и най-необходимите познания по детската психология, а дори и по общата психология. Тъ не сѫ запознати съ онова, което съвременната научна психология е установила за детското мислене, за въображението, за емоциите на детето и пр. И ако тъ понѣкога знаятъ нѣщо за детската психика, то най-често се придържатъ о остатъли възгледи, които съвременната научна психология е вече напълно отрекла. Тъзи писатели, обаче, и не подозиратъ, колко злотворно се отразяватъ тъхните незнания или тъхните погръшни схващания за детската психика върху самото имъ литературно творчество. Непознаването на детското въображение и мислене, липсата на яснота върху психичното развитие на детето е главната причина, гдео детските художествени четива сѫ пълни съ фантасмагории, чудноватости и суевърия.

Широко разпространено е мнението, че детското въображение е по-силно отъ това на възрастния; че детето имало по-живи и пламенна фантазия; че то едва ли не било

гениаленъ фантазъръ и художникъ по природа. А срещу това възрастниятъ човѣкъ, подъ влияние на всѣдневния „сивъ“ животъ и поради възрастта си, постепенно загубвалъ чара на детското въображение. Въ основата на това мнение лежи единъ ненаученъ възгледъ за сжшината на фантазията. Като показателъ за високо развито и богато въображение се смѣта тута степеньта на чудноватостъ и нереалностъ. Приема се, че колкото повече продуктитѣ на фантазията сѫ плодъ на по-голѣмо „отлитане“ отъ реалната действителностъ, колкото по-неправдоподобни, по-невѣроятни сѫ фантазнитѣ образи, толкова по-силно и по-богато е самото въображение. Преди да видимъ, какви отражения иматъ тѣзи психологични схващания върху литературното творчество на детскитѣ писатели у настъ, на първо място ще трѣбва да изяснимъ нѣкои основни теоретични въпроси, намиращи се въ най-тѣсна връзка съ творчеството на детскитѣ писатели.

Фантазията е една отъ най-сѫщественитѣ и важни психични функции у човѣка. Безъ въображението, човѣкътъ би се оказалъ сѫщество, което остава робъ на непосрѣдната нагледностъ и сътивностъ. Безъ него не е възможно да се развитие логическото, абстрактно-логическото мислене у човѣка.

Съвременната научна психология установи по най-безспоренъ начинъ, че обикновеното схващане за фантазията — за което споменахме вече — нѣма нищо общо съ научното разбиране за сжшината на въображението. Истинските показатели за силата и богатството на въображението могатъ да се сведатъ до следнитѣ две сѫществени условия: първо—доколко въображението се придѣржа къмъ известни условия отъ действителността, отъ което обстоятелство зависи смислеността и обективната значимостъ на фантазнитѣ образи, и второ—доколко фантазнитѣ образи сѫ нови и особни въ сравнение съ материала, отъ който сѫ създадени. Ето защо, силата на въображението се заключава не въ безусловното откъжване, бѣгство отъ действителността, не въ произволното нарушаване закономѣрноститѣ на тая действителност, а по-скоро: въ създаването на нова, фантазна картина, спазвайки жизнената правда. Съвсемъ погрѣшно е да се мисли, че най-силно въображение има оня, който е годенъ повече нѣща да измисли (да измудри, по-скоро), независимо отъ тѣхната правдоподобностъ. Не измислицата и безсмислицата, а богатото преобразяване, разнообразяването и особното емоционално оцѣняване на материала отъ реалната действителностъ, сѫ истински показатели за богато и живо въображение, за художествено въображение. Силата, обаче, на въображението не е въ нѣкакво механическо преработване (разнообразяване) на материали, натрупани въ съзна-

нието на човѣка. Тя е по-скоро въ умението да се възприематъ и мислятъ фактитѣ отъ реалната действителност по единъ особенъ начинъ и съ помощта на особни познавателни образи. Чудноватитѣ и мѫжноразбираеми (ирационални) образи въ „Гарванътъ“ на Едгаръ По не показватъ въ сѫщностъ по-богато въображение, отколкото реалистичнитѣ художествени картини въ Хр. Ботевия „Хаджи Димитъръ“ или въ „Калиопа“ на Яворова. Картиеннитѣ ресуси на живописеца Папазовъ не изискватъ по-богато въображение, отколкото е необходимо за изработването на „Пазаръ отъ Борисъ Ивановъ или на битовитѣ картини отъ Веневъ.

Общо взето, казаното за фантазията на възрастния е съ пълно основание валидно и за детската фантазия, макаръ че между тѣхъ има сѫществени разлики. Особноститѣ на детското въображение ще разкриемъ заедно съ особноститѣ на детското мислене, тъй като тѣ сѫ много тѣсно свързани и сѫ отъ еднакво значение за детската литература.

Въ развитието на детското мислене и въображение ние различаваме днесъ три основни стадии: доучилищна възрастъ, възрастъта на първоначалното училище и тая на прогимназията. Съвременната научна психология установи, че детското мислене презъ доучилищния периодъ има синкетиченъ характеръ. Така наречениятъ биогенетиченъ законъ, споредъ който онтогенезистъ е кратко повторение на филогенеза, въ известенъ смисълъ вяжи и за психичното развитие на човѣка. Синкетичното мислене на малкото дете наподобява донѣкѫде синкетичното, алогично и митологично мислене на първобитния човѣкъ. Въ що собствено се състои синкетизъмътъ на детското мислене въ ранната възрастъ? — До 6—7 годишна възрастъ мисленето у детето е нелогично: то е пленено отъ възприятията и е неспособно да разкрие причиннитѣ връзки между явленията въ действителността. Затова малкото дете мисли и възприема фактитѣ въ общи и цѣлостни, сиречь неразчленени образи. Нѣколко примѣри. Детето, което е яло веднажъ захаръ, после винаги, когато види бѣлъ предметъ, е склонно да мисли, че това е захаръ; или, ако е забелязало, че захаръта стои въ шкафа, то после винаги свързва шкафа съ нѣщо сладко. Ако едно дете, което наблюдава, какъ нѣкой бие друго дете, бѫде запитано: защо биятъ детето? — то ще ви отговори, може би: защото детето е малко! Естествена последица отъ синкетичния характеръ на мисленето е анимизъмътъ у детето. Малкото дете е неспособно да разграничи — както трѣбва — себе си отъ външния свѣтъ и да противопостави субекта на обекта. Погрѣшно е, обаче, да се мисли, че детето отъ тая възрастъ е склонно по природа къмъ суе-

върие и мистицизъмъ. Върно е само, че то лесно се поддава на суевърни и мистични внушения, защото му липсва логично, критично-обективно мислене. Мисленето у детето отъ първоначалното училище значително се освобождава отъシンкретичния и анимистиченъ характеръ. То става до известна степень логично и обективно. Самото обучение подпомага този процесъ на преустройство. Отъ 10—11 годишна възрастъ у детето започва да се развива и абстрактно-логичното мислене. Това засилва значително неговата критичност.

Казаното за мисленето е отъ голъмо значение за разбиране на детското въображение. Колкото детето е по-малко, толкова повече въображението му не е освободено отъ възприятията, отъ непосрѣдно-нагледното; толкозъ повече то не е съгласувано съ реалната действителност. Липсата на критично мислене не позволява на малкото дете правдоподобно да преобразява и разнообразява действителността. Наистина, малкото дете отъ доучилищната възрастъ живѣе въ „приказенъ свѣтъ“. Но тоя свѣтъ съвсемъ не представлява нѣщо отъ линия свѣтъ на детето, защото то не противопоставя себе си на околния свѣтъ, или още по-точно казано; то слабо различава себе си като субектъ отъ външния свѣтъ. Поради това, малкото дете не може да разграничи измисленото отъ реалното. Ако вникнемъ въ детския „приказенъ свѣтъ“, ще видимъ, че той е твърде беденъ по съдържание. Въ сѫщностъ, „приказното“, „фантазното“ възприемане на свѣта отъ детето е — неговото анимистично, емоционално-подчертано и наивно отношение къмъ това, що го заобикаля и що му се разказва. Тъй че онова, което обикновено смятатъ като сила и богатство на детското въображение, фактически е негова слабостъ. Съ навлизане на детето въ училищната възрастъ, въображението му, подпомогнато отъ едно по-реално и по-развито мислене, постепенно почва да се съгласува съ реалната действителност, добива все по-вече обективенъ характеръ. Най-висшата стадия отъ развитието на въображението у човѣка е реалистичното, богато и творческо въображение на възрастния, което „не отлиза“ отъ действителността, а я преобразява, за да ни я разкрие по-дълбоко и по-интересно.

II

Достатъчно е да хвърлимъ следъ това бѣгълъ погледъ върху нашата детскa книжнина, за да се натъкнемъ на единъ забележителенъ фактъ: повечето отъ нашиятѣ детскi писатели се надпредварватъ да поднесатъ на децата четива съ най-чудновато и невѣроятно съдържание. Наредъ съ това, забелязва се голъмо еднообразие въ съдържанието и худо-

жественитѣ срѣдства на четивата. Въ повечето детски разкази се говори за магьосничество: омагьосана кутия, омагьосани хора, омагьосана торба и пр. Почти всѣка детска приказка разказва една и сѫща банална история: имало единъ царь, който поставилъ за решаване три гатанки, отъ чието разрешение зависи всичко, каквото се пощелае. Детските четива сѫ пълни съ безсмислени и чудовищни образи, като: караконджоли, вампири, джуджета, котки, които ядатъ деца, и др. Чудесата сѫ като че ли необходимъ елементъ на разказите: едно дете пъхнало ржката си въ устата на единъ вълкъ и той падналъ победенъ; единъ отъ тримата братя решилъ гатанката на царската дъщеря и омагьосанитѣ камъни въ царския дворецъ станали пакъ хора; отъ една златна ябълка се изсипали десетки шиници жълтици. Въ сп. „Свѣтулка“ има специаленъ отдѣлъ „При джуджетата“, кѫдето се разправятъ страховити и измислени истории. Образътъ на ахмака, т. е. непросвѣтения и наивенъ човѣкъ, се представя на децата като най-идеалния и любимъ образъ. Абсурдните образи сѫ най-често срѣдство за поддържане движението на разказа и за да му се предаде интригуващъ характеръ: златна ябълка, златна торба, малки като юмруци деца, хвѣркати хора и др. Всички тия нѣща се представляватъ на детето не като художествени символи, като изобразителни срѣдства, а като факти, като картички сами за себе си, като смисълъ и съдѣржание на четивото.

Най-характерни образи на такава детска литература сѫ разказите и романите на Емиль Кораловъ, приказките на Александъръ Спасовъ, разказчетата на Косе Босе, на Ценко Цвѣтановъ и др. Ще посочимъ нѣкои такива четива.

1. „Солтанка и Пиперко“ отъ Емиль Кораловъ. — Живѣли баба и дѣдо самички. Бабата се молила всѣка нощъ да имъ даде Господъ деца. Веднажъ се явилъ ангелътъ и й казалъ: „Постави на огнището едно кotle и го прекръсти“. Тя сторила това и на сутринта станало чудо. Дѣдото вдигналъ котлето и що да види: вѫтре било пълно съ деца, малки като юмручета. По-нататъкъ се разказватъ други чудновати и абсурдни истории: едно отъ децата, на име Пиперко, се качило на единъ пѣтъ. Завалѣлъ дѣждъ и Пиперко се скрилъ подъ листата на една зелка и пр. и пр. Защо авторътъ разказва на децата тия грозни и измислени истории? Че децата лесно могатъ да ги повѣрватъ — това е безспорно. Ала съ какво ново ще се обогати тѣхната фантазия? Четенето на такива разкази ще допринесе ли за развитието на детското вѫображение и мислене? Ще сближатъ ли тѣ детето съ красотите и богатството на реалния животъ? Очевидно не! Тѣ нѣма да го издигнатъ по-високо отъ анимизма и суевѣрьето.

2. Александъръ Спасовъ разказва на децата още по-чудновати и страхотни истории: Итко и Лиляна отишли въ двореца на джуджетата и тамъ били пленени. Веднажъ, като спъли, на вратата на стаята имъ се появилъ единъ големъ, по-големъ отъ Итко, черенъ котаракъ. Той искалъ да ги изяде. Хвърлили му примка отъ коприненъ конецъ и пр. Измислиците се низкатъ една следъ друга, безъ да може да се открие, какъвъ психологически смисълъ има всичко това.

3. Въ „Малкиятъ герой“ отъ Косе Босе се разказва, че нѣкакво момче спасило своето сестриче отъ единъ вълкъ. Мирчо свилъ ржката си на юмрукъ и бързо я пъхналъ въ отворената уста на вълка. Успѣлъ да го събори на земята и спасиль сестричето си отъ кръвожадния звѣръ. Този разказъ по замисълъ не е лошъ: доколкото се изтъква въ него детската самопожертвателност и героизъмъ. Но неправдоподобното съдържание почти унищожава смисъла и художествената стойност на разказа.

На всички е известна международно популярната приказка „Червената шапчица“. Много отъ разказите на нашите детски писатели сѫ лоши варианти на тази приказка.

4. Чудноватостъ и антиреалистичностъ има и въ детските четива на Славчо Красински. Разказето „Врабчето тръгва да се учи“ съвсемъ фалшиво представя образа на врабчето. Врабчето било грозно, мързеливо, нечисто, за нищо негодно. Приличало на свинята. И Красински разправя дълга история, какъ врабчето се научило да пѣе отъ свинята. А свинята, въ четивата на Красински, е олицетворение на „проститѣ“, „тънешитѣ въ блатото“ на живота.

Детското творчество на Асенъ Развѣтниковъ сѫщо не е напълно освободено отъ чудноватости и безплодни измислици. Такива елементи можемъ да откриемъ и въ донѣкѫде интересното и художествено разказче „Златната птичка“ отъ Ангелъ Карадайчевъ.

Единъ отъ главните пороци въ литературното творчество на повечето наши детски писатели е, че то не подпомага развоя и оформяването на истинското мислене и въображение у детето. Напротивъ, тази литература задържа и развива у детето едно преходно и примитивно състояние на въображението. Тя спъва нормалното развитие на мисленето. Нѣщо повече, детските писатели у насъ, съзнателно или не, се домогватъ да направятъ отъ детето единъ мистиченъ и суевѣренъ човѣкъ. Отъ друга страна, тия детски писатели пренебрегватъ обстоятелството, че детското мислене и въображение минаватъ различни стадии на развитие. Четивата,

предназначенни за прогимназиалния ученикъ, съ почти същите, които чете детето отъ първоначалното училище. На децата-ученици се поднасятъ такива четива, каквито съ отредени за малкото 3—5 годишно дете.

III

По своя характеръ нашата детска литература, съ рѣдки изключения, е антиреалистична: на нея е чуждъ съвременниятъ естетически реализъмъ. Тази литература е нереалистична, не само защото си служи съ фантасмагорични и разполагащи къмъ суевѣрие срѣдства: образи и герои. Тя е нереалистична още и затова, че смисълътъ, идеята ѝ е: изопачено представяне на факти и събития изъ живота. На децата се внушаватъ погрѣшни обществено-политически, морални и др. схващания. Да вземемъ за примѣръ разказчето „Всѣки съ късмета си“ отъ Светославъ Минковъ. Авторътъ разказва на децата редица чудновати и произволно измислени приключения, съ цель да изтѣкне предъ малкитѣ си четци филистерската мѫдростъ: Всѣки човѣкъ е съ единъ или другъ късметъ, и това не може да се измѣни! Ето защо, всѣки трѣбва да бѫде доволенъ отъ „късмета си“, отъ туй, което има. Много често детските четива носятъ съвсемъ неясенъ смисълъ; а не рѣдко тѣ сѫ и безъ всѣкакъвъ смисълъ.

Като трѣгваме отъ казаното досега за характера на детското мислене и въображение и за насокитѣ на тѣхното развитие, ние основателно идваме до заключението, че детската книжнина трѣбва да бѫде художествено реалистична. Но какво следва да се разбира подъ „художественъ реализъмъ“ въ детската литература?

Естетическиятъ реализъмъ въ детската литература трѣбва да се разбира въ смисъла и духа на художествения реализъмъ въ литературата на възрастнитѣ, макаръ че между тѣхъ има известни основни различия, които произтичатъ отъ изтѣкнатитѣ особности на мисленето и въображението у детето. На пръвъ погледъ може да се помисли, че за да бѫде детската литература художествено-реалистична, достатъчно е да черпятъ своите сюжети отъ реалния животъ. Това обаче не е така. Детскиятъ писателъ може да заема факти и събития отъ живота, но така да ги схваща, тѣй да ги разработва и представя, че да създава у децата фалшиви и неправдоподобни представи и разбирания. Сѫществува, обаче, и друго погрѣшно разбиране на реализма — сухия, фотографски, грубо-утилитаренъ натурализъмъ. Натурализмътъ е отрицание на художествения реализъмъ, независимо отъ това, дали е дума за литературата на възрастнитѣ, или за детската литература.

Истинскиятъ художественъ реализъмъ съдѣржа винаги

следнитѣ елементи: 1) Върно разкриване на живота. 2) Наличностъ на повече или по-малко романтика, фантастика и утопизъмъ. 3) Емоционална наситеностъ. — Но художествениятъ реализъмъ е съвместимъ само съ такава романтика, която не прѣчи за върното виждане на действителността, и съ утопизъмъ, който насочва съзнанието напредъ, по посока на обществения прогресъ. Като обединително звено на тѣзи елементи си остава реалното очертаване или разкриване на живота.

При децата ние имаме много повече психологични основания за отричане на натурализма. Художествениятъ реализъмъ въ детската литература изиска значително повече романтика, фантастика и емоционална наситеностъ. Малкото дете не може да биде натуралистъ, защото то не притежава още логическо мислене, нѣма обективно и критично отношение къмъ свѣта, и неговото внимание е твърде колебливо. Ето защо, него го привлича не сухото описание, а емоционално-наситената приказка. Художествениятъ реализъмъ изправя детския писателъ предъ една голѣма трудностъ: да улови мѣрката при съчетаване на романтичнитѣ и фантастични елементи съ реалистичния смисълъ на четивото. И най-фантастичнитѣ и романтични образи сѫ оправдани, само когато криятъ въ себе си реализъмъ. Напримѣръ, образътъ на Крали Марко въ народното творчество, въпрѣки фантастичнитѣ му очертания и романтични приключения, е реалистиченъ. Той олицетворява съзнанието на народа за неговото национално величие и физическа мощь. Дори митологичниятъ образъ на змея въ народнитѣ приказки има известенъ реалистиченъ смисълъ: символизува отношенията на примитивното народно съзнание къмъ природните стихии. Този образъ прекалено често се използва и отъ нашите детски писатели, но само като срѣдство за интригуване и по-голѣмъ ефектъ чрезъ чудноватостта, взета сама за себе си. Разказътъ „Златната птичка“ отъ А. Карадийчевъ, запазвайки много отъ романтичнитѣ и фантастични изразни срѣдства, би се превърналъ въ истински реалистиченъ разказъ, ако образътъ на майстора и златната птичка изобразяваха утопичното предвиждане, че човѣкътъ ще може нѣкога да стане господарь на земните богатства и на въздуха.

Казахме по-рано, че детското въображение и мислене се промѣнятъ презъ различнитѣ възрасти, а оттука следва, че детската литература сѫщо трѣбва да мѣни съдѣржанието си и своите изразни срѣдства. Най-подходяща форма на четивата за деца отъ 3—5 години е приказката. Презъ училищната възрастъ приказката трѣбва постепенно да отстѫпи място на детската лирика, на детския художественъ разказъ и на географскитѣ и естествено-научни художествени описания.

Съвременната педагогическа психология експерименталните изследвания на Марти, Виготски и др.— установи, че психичното (интелектуалното) равнище на детето се определя не само отъ наличното развитие на психичните функции, но и отъ така наречената „най-близка зона“ на това развитие. Освенъ това, изследвания отъ тоя родъ доказаха, че самото образователно въздействие е необходимо условие за придвижване на психическото равнище въ най-близката областъ на развитие, откъдето се открива нова зона на непосрѣдно близко развитие. Каквото и разбиране да имаме за детската литература, не може да се отрече, че тя не бива да бѫде само забавление за децата, а трѣбва да представлява особенъ видъ образователно въздействие. Щомъ е така, тогава детските четива трѣбва да подпомагатъ разоя на психичните функции въ тѣхната най-близка зона.

IV

Като имаме предъ видъ изложенитѣ дотука общи и основни мисли, не е излишно да посочимъ сега нѣкои образци на художествено-реалистични четива въ нашата детската литература. Трѣбва да предупредимъ, че и тия четива още не сѫ онова, което изискватъ отъ детската литература художествениятъ реализъмъ и детската психология.

Като доста художествено-реалистиченъ детски разказъ заслужава да посочимъ „Добрия дѣдо Гънъ“ отъ А. Карадийчевъ. Въ него има твърде много персонификация и фантастика, които, обаче, умѣло сѫ използвани само като художествено срѣдство—добриятъ джѣ и миловидната ела сѫ художествени символи; и това лесно се схваща отъ детето-четеца. Повечето отъ детските стихове на Асенъ Разцвѣтниковъ сѫ сѫщо въ духа на художествения реализъмъ. Ето нѣколко стиха отъ „Приспивна пѣсень“:

Вѣтъръ налита, морето бучи.

Спи ми, момченце съ сини очи.

— — — — —

Сънчо те вика въ незнайни страни.

Спи, синеочко, спи и растни,

Ти ще ми станешъ безстрашенъ морякъ,

Ти ще ми станешъ невижданъ юнакъ.

„Пѣснопоецъ“ е съ въздържателенъ сюжетъ и съ твърде художествена форма. „Кось“ е реалистично стихотворение, богато съ хуморъ. Детските стихове на Атанасъ Душковъ („Дете и птиче“, „Лисана и дѣдо“ и др.) и тия на Младенъ Исаевъ сѫ ценни опити за детската реалистична поезия. Елинъ-Пелинъ въ детските си стихотворения е близъкъ до художествения реализъмъ, макаръ че крѣгътъ на сюжетитѣ му е доста ограниченъ. Заслужава да споменемъ

немъ тута и реалистичния, изпълненъ съ човѣчностъ, детски разказъ „Приятель въ нужда се познава“ отъ Вл. Русалиевъ. Нашата детска литература се обогати и съ преводи на хубавите детски стихове отъ С. Маршакъ, съ които руската детска литература тръгна по пътя на социалистическия художественъ реализъмъ. Най-добри отъ тѣхъ сѫ: „Пожаръ“, „Поща“, „Глупавото мишле“. Сюжетът на „Пожаръ“ е забележителна случка изъ живота на човѣка. Нарисувани сѫ художествени и много внушилни картини, богати съ силни емоции, изпълващи детската душа съ героизъмъ и човѣчностъ. Фантастиката и художествеността сѫ засилени и отъ декоративните илюстрации, чиято художественостъ не е достигната отъ нашата оригинална детска литература.

На площадката пазарна
върху кулата пожарна
день и нощъ
нощъ и день
гледа тамъ и тукъ
— — — — —
гледа строгъ и несмутимъ
вижда ли се нейде димъ.

Ленчето отваря печката, въпрѣки поржчката на майка си, и пламъкътъ избухва навънъ:

И заслуша какъ бумти,
Какъ бърбори и пръщи.

„Поща“ запознава детето съ цѣлия свѣтъ: Америка, Европа, Африка; съ тренъ, параходъ, съ работите на раздавача, но всичко е дадено въ много интересна и художествена форма. Четивото внушава и запалва чувства, а не само поучава.

Туй е той,
Туй е той,
Раздавача бай Драгой.

Маршакъ често употребява повторения, съ цель да засили внушението на образа. Четенето на Маршаковите стихове развива у детето въображението, обогатява детската душа съ ценни чувства и мисли и развива усътъ за художествена форма. „Глупавото мишле“ на Маршакъ е приказка въ стихове, чийто смисълъ е реалистичното символизуване на малкото още мишле, което не харесало никакъ другъ гласъ да му пѣе и да го приспива, освенъ „галъовния“ гласъ на котката.

Книжовниятъ пазаръ у насъ вече е претрупанъ отъ едно грамадно производство на детска литература. Но повечето отъ детските сѫ честива съ низокачествени, тѣхъ сѫ от-

рицание на истинската художествена детска литература. Най-печалното все пакъ е това, че въ нашата писателска сръда се е създало убеждение, че да се пишатъ детски стихове и разкази е по-лесно, отколкото да се твори въ областта на другата художествена литература. Всъки, на когото не провърви въ художествената литература за възрастни, заставя се да съчинява детски четива. Така е, защото мнозина отъ нашите детски писатели или писачи не разбиратъ правилно задачите на художествената детска книжнина и нѣматъ въренъ критерий за достоинствата ѝ. И второ, защото детската литература досега почти е била вънъ отъ погледа на една сериозна и отговорна литературна критика. Детското писателство се е превърнало въ безконтроленъ, безответоренъ и всъкиму достъпенъ занаятъ.

А отъ изказанитѣ тукъ мисли става очевидно, че предъ детската художествена литература стоятъ голѣми и отговорни задачи, защото детските художествени четива иматъ важенъ дѣлъ въ идеологическото и психическо оформяване и изграждане на младото поколѣние.

Отъ друга страна, да се твори истинска художествена литература за деца, това е твърде трудно изпълнима задача, защото, наредъ съ общите изисквания за всѣко художествено литературно творчество, предъ детския писател стоятъ и специални изисквания. За истинския художественъ детски писател сѫ необходими: дарба, проникнатостъ отъ духа на съвременния художественъ реализъмъ и научни познания досежно детската психика.

ДСЕНЪ ХРИСТОВЪ

Приносъ къмъ психологията на на- шето военно началство

Наблюдения и размишления

I

Нашиятъ малъкъ народъ, като свободенъ, се появи на историческата сцена едва преди шестдесетъ години. Появи се следъ едно дълго и черно робство, въ което бѣха заличени всички спомени, традиции, гордостъ, богатства отъ първите царства. Събуди се той като робъ, ратай, съ никаква гордостъ въ душата, съ една редица отъ кратки революционни подвизи и съ твърде слаба, макаръ и славна, военна дейностъ. Едва отриль очитѣ си отъ дългия сънъ, той тръбаше да заеме всички граждански и военни служби, отъ най-ниските до най-високите, безъ да има познания, безъ школовка, безъ опитностъ.

Българскиятъ воененъ началникъ за пръвъ пътъ се създаде презъ освободителната война. Съ малка теоретична подготовка, съ още по-малка практика, той се яви съ сърдце, преизпълнено съ велика любовъ къмъ своя малъкъ народъ и съ душа, жадна за подвизи. Той крачеше наредъ съ войските на една велика армия съ славни традиции, боенъ опитъ, сурова дисциплина и великолепни началници. Ско-белевъ, Гурко, Драгомировъ, Мирски, Столѣтовъ и др. бѣха голѣми военни фигури, мечтани герои, подъ сѣнката на които българскиятъ военачалници настѫпваха и отъ чийто примѣръ се възхищаваха. Тѣ се заразиха отъ общия ентузиазъмъ и при Стара-Загора и Шипка дадоха първия си боенъ изпитъ, който имъ спечели хубаво име и първата бойна слава.

Ученици на една велика армия, българскиятъ военни вземаха почти всички качества на руските началници, освенъ тѣхното „ничево“, тѣхната немарливостъ и небрежностъ. Срѣдата, обаче, въ която работѣше българскиятъ воененъ началникъ, бѣ съвѣршено различна отъ тая на русите. Нашиятъ малъкъ народъ се освобождаваше отъ едно дълго и тежко подтисничество и душата му бѣ пълна съ омраза къмъ всичко, което стои като господарь надъ главата му. Той е съ лошъ споменъ отъ чорбаджийската интелигенция, защото тя бѣ безхарактерна, алчна, а революционната ни

дейност бъ слаба, ограничена и не можа да проникне въ всички кътчета на нашата страна. Като логично последствие се яви фактътъ, че българинътъ „по инстинктъ“ не обича своето началство, та всичко тръбаше да се насяда съ лични примъри и дисциплина. Докато турчинътъ имаше кулътъ къмъ „агата“ и „пашата“; докато ромънецътъ познаваше и почиташе своя „чокой“; докато русинътъ имаше своя „баринъ“, а на западъ бъ останала аристокрацията — наследница на феодалитъ, у насъ всичко бъ изчезнало. Останалъ бъ само „чорбаджията-лихварь“, въ по-голъмата си частъ омразенъ на народа. Българинътъ е затворенъ, мълчаливъ и мнителенъ. Повече е наклоненъ къмъ критикуване, отколкото да се радва и хвали. Той е намразилъ всичко и нѣма кулътъ къмъ човѣка, поради туй у настъ човѣкъ мжно се издига, все едно дали гражданинъ, или воененъ. Изобщо, околната срѣда спъва издигането и свободното раздаване на единъ началникъ.

Отъ друга страна, нашиятъ народъ е здравъ и пригоденъ за войникъ. Роденъ на нивата, расълъ въ балкана и полето, скиталь на гурбетъ, пасълъ овце, спалъ по друмища и ливади, хранилъ се съ хлѣбъ и лукъ, мъкналъ човали съ жито и тежки снопи, той е готовъ, развитъ физически войникъ. Привързанъ много къмъ своя домъ и земя, той е морално запазенъ, държи за семейството си и за семейната си честь. Подъ мазния му кожухъ се крие кораво сърдце и коравъ духъ. Той никога не е галенъ отъ сѫдбата. Всичко това облечава българския воененъ началникъ, като му дава материалъ, който лесно може да се подготви за войникъ и който леко е да се води на война.

II

На пръвъ погледъ, а особно въ мирно време, войникътъ обича да види у своя началникъ „фѣзика“. Той предпочита високъ рѣстъ, широки гърди, мустаци или брада, силенъ гласъ, добъръ язачъ и човѣка, който е добре облѣченъ. Обича да го вижда да язди на конь или въ автомобилъ, но не и на файтонъ. Файтонътъ за него е „цивилино“ превозно срѣдство, достойно само за полковия отчетникъ или свещеникъ. Войникътъ обича строгъ и справедливъ началникъ, но не този, който фамилиарничи съ него, който му се подиграва или се лигави съ него. Тая институция на началникъ не търпи демократизъмъ, който се оказва опасенъ за нашите условия: и всѣки, който се отпустне и слѣзе отъ началническия пиедесталъ долу, всрѣдъ масата, рискува да излѣзе изкалянъ, защото нашиятъ войникъ бързо изгубва мѣрката. Това, разбира се, не значи, че началникътъ тръбва да бѫде суровъ или грубъ, нито пѣкъ, че не бива да се интересува за интимния животъ на своите войници.

Подофицерътъ у насъ, ако и да живѣе нераздѣлно отъ войника, по-правилно е запазилъ разстоянието си отъ него, стига да не бѫде грубъ. Фелдфебелътъ, по стара традиция, почти винаги е образецъ за правилно спазвана дистанция. Шеговитиятъ вицъ: „Господинъ капитанъ, фелдфебелътъ иде“ — е ясна илюстрация на горното.

Все пакъ, трѣбва да подчертаемъ, че българскиятъ военъ началникъ по отношение на войника е съумѣлъ да се постави на една завидна висота, като това, което не е било достатъчно разбрano и достигнато по психологически путь, е извоювано съ дисциплината. Що се отнася до положението му всрѣдъ гражданството, обаче, тукъ личи нѣкакъвъ трагизъмъ.

Повлияни отъ своите първи учители, руски офицери, които въ Русия се смѣтаха нѣщо като отдѣлна каста, нашитѣ началници държеха първоначално голѣма дистанция между себе си и гражданитѣ, дори бѣха присвоили едно прозвище къмъ цивилнитѣ: „щалфонъ“. Но това не трая дѣлго. Бурниятъ политически животъ въ страната, който въ основата си носѣше национални идеи, увлѣче офицерството въ своя водовъртежъ и стана причина да се яви една язва върху организма на армията, чиито последици се чувствуватъ и до днесъ. — Тогава, когато борбата на младото княжество бѣ: да бѫде ли то самостоятелна, независима страна, или пъкъ да мине подъ опекунството на Русия, цѣлиятъ народъ, а заедно съ него и офицерството, се раздѣлиха на две: русофили и русофоби, а следъ това на съединисти и лъжесъединисти, на превратаджии и контрапревратаджии. Ако и въ тия борби да възтържествува националната идея, т. е. ако и да биде постигнато съединението на Южна съ Северна България, ако и да се изнесе една победоносна война, но нѣкакъва черна сънка падна върху частъ отъ българските началници, която, за щастие, не можа тогава да се изроди въ голѣма беда. Появилитѣ се два военни бунта въ Русе и Силистра бѣха потушени съ жестокость, като бѣха разстреляни десетина офицери.

Това бѣ единственото черно петно на нашитѣ постари началници. Но трѣбва веднага да прибавимъ, че задътѣхъ стоеше една голѣма бойна слава. Още съвсемъ млади, незакрепнали, тѣ поведоха трудната срѣбъско-българска война. Тогава капитани бѣха и военниятъ министъръ, и началникъ-щабътъ, и началници на отреди. Но у тѣхъ личеха добродетелитѣ отъ Възраждането и освободителната война, у тѣхъ живѣше любовъта къмъ рисковетѣ, довѣрието въ гения на масата и юношескиятъ авантюризъмъ, чрезъ които се възкресяватъ народитѣ, а опасностъта и уплахата се обрѣщатъ въ неудържимъ бѣсенъ устремъ. Тогава изпък-

наха имената на Николаевъ, Паприковъ, Р. Петровъ, Гуджевъ, Пановъ, Бендеревъ, Савовъ, Мариновъ, Хр. Поповъ, Тошевъ, Кутинчевъ, Тантиловъ, Паница и много други. Нека не се забравя, че почти същите началници бъха такива и въ другите две войни и че задъ тъхъ стоятъ имената Лозенградъ, Селиолу, Одринъ, Люле-Бургасъ, Чаталджа, Булаиръ, Тутраканъ и др.

Поради общата демокрация, която заливаше свѣта, а главно следъ продължителните войни, въ които бѣ мобилизиранъ цѣлиятъ български народъ, разстоянието между военни и граждани бѣ изчезнало. Не само изчезнало, но поради фаталния край и тежките договорни условия, които налагаха значително намаление на армията, появи се инстинкътъ за самосъхранение, възникнаха „военни съюзи“, „лиги“ и др. Ония, които нѣмаха въбра въ себе си, се притиснаха по-близу до политическите партии. Тѣ не само се приближиха до тъхъ, но поискаха и да имъ се харесатъ. На тъхъ взе да имъ се вижда, че сѫ едностранно обучени, че сѫ ограничени, че не познаватъ гражданските служби, и ето ги тѣ се запретватъ, съ голѣма настойчивостъ, да изучватъ стопански науки, сметководство, политическа економия и главно политика. Докато по-рано тѣ не знаеха и не се интересуваха, кое правителство е на властъ, сега вече добре знаятъ всичко казано отъ този или онзи политически водачъ. Докато по-рано гражданитѣ съ удоволствие сѣдаха при тъхъ, жадни да чуятъ нѣкои бойни подвизи на полка, да узнаятъ, какъвъ е духътъ на новите войници, каква ще бѫде бѫдещата война, какви ще сѫ новите въоръжения, и съ това да получатъ упование, въбра въ утрешния денъ и въ тъхните началници, тѣ слушатъ сега отъ устата на офицера, какъ се водѣли сметководни книги, колко струвалъ овесътъ на амстердамската борса, или какъ гледалъ нѣкакъвъ политически водачъ на общинските избори. Предъ гражданитѣ тѣ почнаха да говорятъ за варь, циментъ, тухли, градини, етажи, кокошарници, свинарници и полици.

Всичко това захвана да погубва началника като началникъ. Хората взеха вече да виждатъ въ него единъ обикновенъ гражданинъ, когото могатъ да използватъ, съ когото могатъ да си послужатъ, дори при тъхните политически домогвания.

Като говоримъ за разстоянието между офицеръ и гражданинъ, ние съвсемъ неискаме да кажемъ, че българскиятъ военачалникъ трѣбва да скъса връзките съ гражданството. Напротивъ: той трѣбва да бѫде близко, много близко до него. Но необходимо е да си създаде единъ правиленъ окомѣръ: съ кого, докѫде и докога. Никога и нигде офицерътъ не бива да забравя, че той е носителъ на националната идея. Винаги и навсѣкѫде той трѣбва да под-

чертава това и то не само съ думи. Въ очите му тръбва да се чувствува пламъкътъ, че за своята нация той винаги е готовъ да умре. Когатоолови, че жаръта е угаснала въ него, че има смутъ въ душата му, нѣма защо да остава въ армията.

III

Дотука ние говорихме за българския воененъ началникъ въ мирно време. Да разгледаме сега, какъвъ е той въ време на война.

Войната е най-силното изпитание за единъ народъ, за една армия и за началниците ѝ. Тя преминава като психическа буря, като вихрушка презъ душите на всички и въ нея се пречупватъ всички слаби характери, слаби воли и слаби тѣла. Всредъ тоя опустошителенъ ураганъ единъ тръбва да останатъ като гранитни колоси, това сѫ началниците. Тѣ тръбва да изживѣятъ не само собствената душевна криза, но да намѣрятъ сили да станатъ опора и надежда и на всички подчинени. Началникътъ тръбва да подготви себе си и народа за най-главната задача — войната. Началниците, естествено, иматъ вродени въ душата си всички черти на нашия народъ. Тѣ би тръбвало, най-напредъ, да се отърватъ отъ всичко отрицателно, което носятъ въ сърдцата си, а следъ това, съ усилена работа върху себе си, да насадятъ въ себе си ония качества, които се искатъ отъ единъ началникъ, било чрезъ уставите, било отъ условията на нашия воененъ животъ.

Началникътъ е душата, това е свѣтлината, силата и мощта на една част. Той тръбва въ своята душа да вмѣсти душите на всички свои войници, а и той самъ тръбва като малъкъ богъ да бѫде носенъ като свещенъ талисманъ въ тѣхните души. Нека не се забравя, че войниците струватъ винаги толкова, колкото струватъ тѣхниятъ началникъ. Нѣма добри и лоши войници, както нѣма добра и лоша частъ, а има само добри и лоши началници. Не се ли смѣтала въ Балканската война полковетъ отъ 9-та дивизия за слаби, лоши и не излѣзоха ли тѣ отъ войната съ единъ голѣмъ пасивъ? Две години по-късно, въ Европейската война, не бѣха ли сѫщите войници, които съ удивителна храбростъ изнесоха всички сражения, особно при Дойранъ, гдето се биха съ най-храбрите и добре екипирани войски — англичаните? Докато въ първата война тѣ бѣха раната на армията, не бѣха ли въ втората — нейната опора и надежда? Когато на друго място имаше „Добро поле“, при тѣхъ имаше „Шипка“.

И все пакъ мисълъта, че всѣка частъ струва толкова, колкото нейните началници, не е абсолютна истина. Тя е върна само, когато се сравнятъ две части, напримѣръ отъ една и сѫща дивизия. Стойността на една частъ,

освенъ отъ нейните началници, зависи и отъ околната сръда, отъ живота въ тая област и отъ психологическата подготовка на войната. Междусъюзническата война презъ 1913 г. не бѣ психологически подгответа. Тя не бѣ желана отъ народа и много части, които добре се биха въ Балканската война, въ нея се биха лошо. Земетресението въ Търновско се отрази върху действията на търновските полкове. Когато се обяви войната срещу Ромъния, въ редоветъ на 4-та дивизия се числѣха бѣжанцитѣ отъ Добричъ и Силистра. Тия прокудени деца на Добруджа бѣха се сгущили около границата и оттамъ вливаха тъженъ погледъ къмъ безбрѣжните предѣли на своите златни ниви. Когато почна борбата, тѣ се хвърлиха въ нея съ такава луда яростъ, каквато никой не видѣ въ цѣлата война и съ каквато само отчаяниятъ се бие.

Първата стѫпка къмъ войната е мобилизацията. Тя е първото върховно физическо и умствено изпитание на началника. При тая страшна беднотия, която всѣкога е била отличителенъ белегъ на нашата армия, отъ него се е искало винаги голѣма изобретателностъ, много нерви, много усилия да мобилизува по-бѣрзо частъта си. Ала психологически, поне досега, задачата му бѣ лесна. Народътъ, изправенъ предъ черна, непроницаема завеса — неизвестностъта, подлага цѣлата си сѫдба на изпитание, гледа я въ очи. Колективното съзнание е обзело членовете на цѣлия народъ, общата вълна завлича всички: тѣ сѫ подравнени въ една голѣма сива маса, и по материя, и по психика иматъ еднакви желания, еднакви стремежи. Отечествената идея заразява всички. Залива ги единъ мистицизъмъ, една вѣра, която прави всички добри, послушни и наивно вѣрващи.

Въ тоя моментъ задачата на началника е сравнително лесна. Твърдѣ и усмихнатъ броди той около тѣхъ и съ малки блѣсъчета поддържа огъня на въодушевлението, топли чувстватъ имъ, защото всички работятъ за спасение на народа ни, за неговата сѫдба, честь и достоинство. У настъ частитѣ сѫ тръгвали винаги съ голѣмъ ентузиазъмъ. Ето какъ чуждъ кореспондентъ описва момента, когато единъ отъ командирите държи кратка речь при заминаване на частъта му:

„Никога, пише той, нѣма да забравя това, което видѣхъ при тръгването имъ. Съ ликуващо и нескончаемо ура бѣха посрещнати неговите думи. Пушките се размахаха. Калпацитѣ почнаха да хвърчатъ въ въздуха и отъ лицата на войниците грѣше една дива, бихъ могълъ да кажа, варварска радостъ.“

Тръгването почва. Началникътъ и тукъ минава като сѣнка, никой го не дири. Погледитѣ и чувствата сѫ раздѣлени къмъ всички. На всѣки войникъ се гледа като на

герой. Всички крачатъ съ гордость, кичатъ ги съ цвѣтя, пре-
гръщатъ ги, цѣлуватъ шинелитъ имъ, благославяватъ ги. Тъ
вече не сѫ прости селяни орачи, но творци и
носители на държавната идея, чертаятъ гра-
ниците на България и пишатъ историята ѝ. Цѣ-
лиятъ пътъ е едно възторжено шествие. Колкото повече при-
ближаватъ къмъ границата толкова повече започва да бѫде
търсенъ началникътъ. Когато съвсемъ наближи гра-
ница, въодушевлението се замѣня съ съсрѣ-
доточеностъ, преплетено съ загриженостъ, лю-
бопитство и страхъ... Границата е като живъ органи-
зъмъ и гледа съ много очи. Въ нейното подножие хората
сѫ лековѣрни, всѣки шумъ ги плаши. Тукъ началникътъ
трѣбва да бѫде много близу до тѣхъ. Той трѣбва като
нѣжна майка да бди надъ тѣхъ и да раздава ласки и успо-
коение съ тихъ гласъ, защото войниците сѫ като болни
деса и готовъ, богатъ материалъ за паника.
Изобщо, първите дни предъ и задъ границата, преди да
почне боя, е, може би, единъ отъ най-болните пси-
хологически моменти. Тукъ, мученето на крави, блѣ-
нето на овци, звънъ на камбана, блѣсъкъ на стъкло ги
стрѣсва и въ всичко тѣ виждатъ предателство, шпионство,
изненада... Колкото е по-темпераментенъ единъ народъ,
толкова по-податливъ е той къмъ паника. На повръхността
излиза инстинктътъ за самосъхранение, а състоянието на
крайна умора ражда халюцинации и паника. Паниките сѫ
явление и на храбра армия. Тукъ пакъ началникътъ трѣбва
пръвъ да стѫпи на краката си и да се опомни. Още съ ми-
наване на границата той трѣбва да стегне частъта си, да
предупреди своите офицери и подофицери да бѫдатъ на
мѣстата си, близко до своите войници, готови да предот-
вратятъ всѣко безредие и паника. Българските военни на-
чалици, неподозиратъ тоя психологически моментъ, въ
балканската война, при преминаване на границата, дадоха
възможностъ да станатъ паники въ V, VI, III и I дивизии, отъ
които нѣкои въ голѣмъ размѣръ. Дадоха се доста мате-
риални и човѣшки жертви. При всички тия паники имаше
много команди, крѣсъци, викове, гърмежи, но нито единъ
не се сѣти да командува това, което е училъ войникътъ
въ мирно време. Само командирътъ на 57-и полкъ, когато
презъ нощта вижда, че войниците му гърмятъ, викатъ и
бѣгатъ, се приближава съ коня си до тѣхъ, дига се върху
стремената и извика: „предпазителъ“. Стрелбата моментално
спира, а съ нея и паниката.

Нека продължимъ. Далечъ нѣкѫде се чуватъ първите пу-
щечни изстrelи или клокотъ на картечница. Студени трѣпки ми-
наватъ по тѣлата на войниците. Всички изтрѣпватъ, поблед-
няватъ, очите се отварятъ широко, погледътъ е стъкленъ,

настъпва нѣкакво вцепеняване, парализиране. На всички очитѣ сѫ вече въ една точка — началника. Сѣнка е паднала и на неговото лице. Оттукъ захваща неговата главна роля. Той е вече актьорътъ на една голѣма и страшна сцена. Започва тихо, съ равенъ, спокоенъ гласъ да открива тѣхната задача... „Ще се кръщаваме скоро, момчета... Юнашки се дръжте, да ги откъртимъ единъ пжъ... после лесно... тѣ не вѣрвамъ да ни дочакатъ... Нашите авангарди ще ги сметатъ... Докато войниците претръпватъ отъ първите думи, започватъ и първите действия. „Прегледай патроните... напълнете пушките... тури ножа!“

Оттукъ началниците се раздѣлятъ на две: „голѣми“, които оставатъ по-назадъ да ржководятъ боя и насочватъ частите, и „малки“, до дружиненъ командиръ, които повеждатъ частите напредъ.

Сега вече боецътъ се движи като на сънъ, като хипнотизуванъ. Той не помни какъ е изминалъ пжъ до противника. Като че нищо не вижда и не чува; като че предъ него има завеса. Очите му ставатъ нѣщо като отворени прозорци на пуста кѣща. Усъщанието на болка е претъжено, нѣма жажда, гладъ, студъ. Мисъльта е парализувана. Войникътъ върви като автоматъ. Единъ е, който му влияе, когото той усъща и слуша — началникътъ. Той трѣбва да дава кѣси и ясни заповѣди, които да се изпълняватъ автоматически, безъ участие на мисъльта. Трѣбва да командува това, което хиляди пжти е било командувано въ казармата. Заповѣдите да действуватъ като внушене, да събуджатъ войника отъ сънъ. Първите артилерийски изстрели като желѣзни камшици плющатъ върху хипнозата на войниците, каратъ ги да се свиватъ, зачервяватъ, изпотяватъ. Ала следъ това, кръщаването е вече настъпило, мозъкътъ се малко разведрява и тѣ могатъ дори да се засмѣятъ и закачатъ.

Въ първия бой почти всички войници сѫ храбри. Тѣ нѣматъ нужда отъ потикване. Вървятъ като хала, а това трѣбва да се използува отъ началника, за да може той да победи, особно въ първия бой, който има грамадно, решаващо значение, не само за да се спечели сражението, но и да се наложи нашиятъ духъ върху тоя на противника и да се спечели войната. Ударътъ трѣбва да бѫде бѣрзъ, свѣткавиченъ, шеметенъ, дори съ скажпи жертви да се спечели сражението: тѣ ще бѫдатъ изкупени за цѣлата война. Първиятъ бой е бой на духа и тогава зародишътъ на победата се носи въ всѣко войнишко сърдце.

Българскиятъ началникъ и българскиятъ войникъ ясно разбираха това. Въ тѣхъ се бѣ загнѣздило, безъ психологически анализъ, простичкото разбиране: „единъ пжъ да ги откъртимъ“, а то бѣ все сѫщото — да наложимъ

нашия духъ върху тѣхъ, да ги наплашимъ. Все по тая причина ние стихийно извѣршихме боеветѣ при Селиолу, Петра, Ески-Полосъ, а при Тутраканъ, въпрѣки упорството на германското командуване, генералъ Тошевъ настоя: атаката на Тутраканъ да биде вихрена, и това кръвопролитно сражение накара ромънците да изтръпнатъ отъ ужасъ предъ българския войникъ и бѣгаха гдето виждаха сѣнката му, макаръ числено да бѣха много повече отъ насъ. Гдето посрѣщахме противника съ отбрана (Кукушъ, Лахна, Злетово), ние бѣхме разбити.

Въ една частъ не всички дружини, роти и взводове сѫ единакво надеждни. Тѣхната стойностъ е споредъ началника имъ. Всѣки началникъ трѣбва да има предъ видъ важната задача, да изучава и издирва храбритѣ офицери и подофицери, които сѫ надеждата, опората или, както се казва, „козоветѣ“ на една частъ. Въ първия бой не трѣбва да се хвѣрлятъ всички козове, защото тогава почти всички настѫпватъ храбро. Нуждно е повече насочване на частите, а козоветѣ да се задържатъ, ако е необходимо, за последенъ ударъ, а най-главно — за второто сражение, което е повече ударъ на материални сили.

Храбръ началникъ е той, който презъ време на боя остава съ будно съзнание, съ спокойна мисъль; който лесно съзира опасностите и съ твѣрда воля отива срещу тѣхъ; който винаги запазва равенъ характеръ, спокойни нерви. Храбритѣ се усѣщатъ, тѣ се чувствува веднага. Всички се събиратъ около духовно силния водачъ. Той винаги омагьосва съ своето бохемско очарование, повече веселъ или разпустнатъ, и всички инстинктивно виждатъ човѣка, който ще ги води къмъ голѣми подвизи. Такивото хора бѣрзо ставатъ центъръ на внимание: тѣ сѫ облекчение, опора и гордостъ на една частъ. Въ дни на изпитание всички се групирватъ около тѣхъ, слушатъ ги и тѣхната воля се чувствува отъ патрулитѣ до последния кашаварь. Войницитѣ имъ имать слѣпа вѣра въ тѣхъ и цѣлата частъ се гордѣе, имайки едно повищено самочувство. Изкуството на голѣмия началникъ е, какъ да използува храбритѣ, та да не чувствува бреме, а да изпитватъ гордостъ, когато всѣка мѫчна задача се възлага на тѣхъ.

Невсѣкога добритѣ мирновременни началници сѫ добри и на война. Докато въ мирно време се гледа повече на външенъ видъ, физика, ораторство, въ войната трѣбва силенъ характеръ и воля. Поради това, често е явлението, че по-смачканитѣ, по-мълчаливитѣ, по-тихитѣ и скромни изпѣжватъ съ своята храбростъ. Много естествено е, че последнитѣ сѫ повече вдѣлбочени въ себе си, по-спокойно преживяватъ буритѣ и може би повече работятъ

върху своята душа. Къмъ това се прибавя, че отъ първите се очаква повече, а у вторите не се и подозира такава храброст. Имаше една мания въ балканската война, която бѣ заразила всички войници и началници, да се оставятъ нечистоплътни, брадясали, нестригани, съ голѣми калпаци, като съ тия външни ефекти, останали отъ комитското време, искаха да минаватъ за храбри и да плашатъ врага.

При настъплението за началника възниква най-критическиятъ моментъ, когато частъта му пристигне на предударната позиция. Тукъ вече той става жрецътъ, става фокусътъ, той е огледалото, той е всичко. Войниците следватъ всѣки неговъ жестъ, всѣка бръчка начелото му и всѣка усмивка. Тукъ е голѣмата, отговорна и благодарна роля на малките началници. Очите на бойците сѫ напълнени съ кръвь, устните сѫ застъхнали. Тѣ гърмятъ често и неспокойно. Единъ скокъ, единъ мъртавъ скокъ ги дѣли отъ противника. Но кой ще го извърши? Началникътъ трѣбва да прецени, колко е съпротивлението на противника, дали да извика козоветъ напредъ, дали цѣлата си частъ да дигне на ножъ, или е необходимо самъ да се хвѣрли напредъ и да зарази всички съ личния си примѣръ. Тукъ ефектътъ, свирене на музиката, развѣване на знамето, „ура“ въ по-задните части, силенъ артилерийски огънь, иматъ голѣмо значение и помагатъ за общото увлѣчение.

Атаката, това е моментъ на общото зашеметяване, на върховното усилие, когато бързото движение и нервното напрежение, общиятъ викъ и тракането на ножоветъ създаватъ екстазъ. Мнозина тукъ сѫ носени отъ нѣкаква сила. По-храбрите началници, ако и запалени отъ общия вихръ, трѣбва да мислятъ: до кѫде, какъ и защо.

Противникътъ, обикновено, не издържа нашия ударъ. Когато ножоветъ звѣнятъ близу, той напуска позицията. Моментътъ следъ атаката е сѫщо много важенъ. Обикновено, частите сѫ тогава най-дезорганизувани, тѣ се разпрѣсватъ да тѣршуватъ за хлѣбъ, материки, консерви, вино, обуша и пари. Началниците тукъ трѣбва да бѣдатъ много строги. Този моментъ често сѫ го пропускали нашиятъ началници, затова има много случаи на обратно взети височини (Люле-Бургасъ, Треси-Баба и др.).

Не всѣки пжть, обаче, ударътъ може да бѣде сполучливъ. При сегашните модерни срѣдства за отбрана и при силно укрепена позиция, атаката е трудна. Тука иде отговорността и помощта на по-голѣмия началникъ, който, било съ прашане на подкрепления, било съ силенъ артилерийски огънь, трѣбва да облекчи втората атака на войските. При тия несполучливи атаки ние сме свидетели на единъ трагизъмъ. Голѣмите началници, непознавайки обста-

новката на атакуващите, обвиняватъ въ неразпоредителностъ и страхливостъ по-долните. Нѣкѫде може да бѫдатъ прави но често пѫти тѣ застѣгатъ честолюбието имъ, което, трѣбва открыто да се похвалимъ, е едно отъ най-ценниятѣ качества на нашите началници и е могж-
ящиятъ лостъ при голѣми победи. Ще споменемъ за нѣколко забележителни жертви.

Подполковникъ Досевъ отъ 20-и Добруджански полкъ герой отъ балканската война съ две рани въ тѣлото, герой при Гиляне и Мокрешъ съ още една рана, на 11. ноемврий 1916 г. атакува височината 321, заета отъ французи. Стига на 150 крачки отъ противника. Три пѫти е повторилъ атаката си, обаче безуспѣшно. Донесълъ за това на своя командиръ. Вмѣсто похвала, успокоение и подкрепа, Досевъ получава мъррене и отстранение отъ дружината. Като неговъ замѣстникъ се праща подполковникъ Цаневъ. Но Досевъ е горчivo обиденъ. Той не се врѣща назадъ, а препасанъ — като простъ редникъ — застава съ пушка въ рѣка при най-крайния възводъ. Атаката се повтаря, той прѣвътича напредъ, но когато стига на 50 крачки отъ противника, нѣколко куршума пронизватъ тѣлото му. Искатъ да го прибератъ; той едва отговаря: „Оставете ме и бѣгайте напредъ“ и... издѣхва. И тая атака се оказа несполучлива.

Майоръ Рачевъ, командиръ на дружина отъ 13-и рилски полкъ, участвува на 1. октомврий 1916 г. въ нощната атака при с. Караджово срещу англичанинъ. Противникътъ се е силно окопалъ съ много картечици, автоматични пушки и телени заграждания. Атаката, въпрѣки храбростта на войниците, излиза несполучлива. Вината се хвѣрля на майоръ Рачевъ, който е отстраненъ. И тоя честолюбивъ офицеръ не напуска строя, а участвува въ атаката на следващата нощъ, гдѣто прѣвъ върви предъ войниците, докато едно гранатно парче смѣртоносно раздира гърдитъ му.

Подполковникъ Касжровъ, командиръ на тежка артилерийска група отъ 1-и Софийски полкъ. Въ началото на войната частитъ отъ 1-ва дивизия се разгъзватъ срещу границите височини предъ Пиротъ. Отдѣлението на Касжрова, запрегнато съ слаби волове, дене и ноще затѣнало въ лепкавата каль, се мѫчи по тѣсни пѫтища да се изкачи на стрѣмните царибродски височини. Никой не може да надвие съ тия сили природата, и ордията на частта закъсняватъ. Началникътъ на дивизията срѣща подполковника и, вмѣсто помошъ, се обрѣща къмъ него: „Знайте, че цѣла дивизия възьмача чака!“ Подполковникъ Касжровъ, безпомощенъ, се отдръпва нѣколко крачки настрана отъ шосето и се застреля.

Все това оскърбено честолюбие накара да се застрелятъ: капитанъ Бояджиевъ, капитанъ Христовъ, поручикъ Бончевъ и др. Сѫщото чувство на честь бѣ могж-

щиятъ лостъ за спасяване знамената на всички полкове, и нито едно българско знаме не попадна във неприятелски ръце. По-голъмата част отъ офицерите боси, болни, голи избѣгаха отъ вражески пленъ, носени отъ мисъльта по-скоро да цѣлунатъ родната земя.

Но, за да не се стига до тия обиди, наложително е и по-малките началници да не прибѣгватъ никой путь къмъ лъжливи донесения. Единъ началникъ се удряше въ гърдите, че ако му дадатъ единъ полкъ, той ще заеме върха „Каймакъ Чаланъ“. Тъ му дадоха три, обаче не можа да го вземе. Все на тия лъжливи донесения се дължи и неуспѣхътъ ни при Островското езеро, може би и на други място.

При настѫпалния бой българските по-малки началници заслужаватъ всичкия възторгъ. Тъ почти навсъкъде, съ една неустрашимостъ, характерна за племето ни, крачеха редомъ съ нашия войникъ, дадоха скажи жертви и записаха славни имена. Тукъ сѫ: Андреевъ, Данчевъ, Йордановъ, Ценовичъ, Байковъ, Желю Стоевъ, Маноловъ, Касковъ, Бояджиевъ, Дончевъ и хиляди други, а у нѣкои отъ тѣхъ храбростъта граничеше съ безумието.

Що се отнася до голъмия началникъ въ настѫпалния бой, неговото място е назадъ. Днесъ, при съвременния бой, бойното поле изглежда пусто. Нѣма големи пехотни и кавалерийски маси, предъ които началникътъ да застане на бѣлъ конь и да викне като Анри IV: „Ако изгубите вашите знамена, гледайте перата на шапката ми, тъ ще бѣдатъ винаги по путь на славата и честъта.“ Днесъ голъмиятъ началникъ се чувствува по динамиката на боя: какъ съсрѣдоточава артилерийския огънь, кѫде сѫ отправени резервите, кѫде хвърчатъ ятата аероплани, какво е изобилието на снарядите, какъ става превозътъ на храната. Съ заповѣди той поставя въ единомислие, въ една посока душите на своите подчинени, устремва волята имъ къмъ една цель. Голъмиятъ началникъ е като кинематографъ, който стои назадъ, пуска лжчи къмъ екрана и събира всички погледи къмъ една точка.

За голъмия началникъ нѣма поле залична храбростъ. Ала въ върховния моментъ добре е да бѣде той близу до застрашената точка и да влияе, както съ своето присѫтствие, така и съ своите разпореждания. Това приближаване, обаче, не трѣбва да бѣде по-близу отъ мястото на полковия командиръ, защото и голъмиятъ началникъ е човѣкъ: дори у него може да има повече човѣчностъ, отколкото у другите началници, които сѫ винаги всрѣдъ кървавата баня на сражението. Той не трѣбва да се влияе отъ жертвите: това може да го накара да измѣни заповѣдъта си, а като последствие може да бѣде изгубена и битката.

Въ боя при Тутраканъ единъ нашъ голѣмъ военачалникъ застава при артилерийския наблюдателенъ пунктъ. Боятъ е въ най-голѣмия си разгаръ. Артилерията е съсрѣдоточила мощната си огънъ върху укреплението, което се атакува отъ нашата пехота. Въ това време голѣмиятъ началникъ забелязва нѣкѫде въ страна, че две неприятелски батареи стрелятъ върху една отъ дружините и ѝ нанасятъ загуби. Той иска нашата артилерия да пренесе огъня си по неприятелските батареи. Началникътъ на артилерията намира, че това не трѣбва да става, защото, ако отдѣли три батареи за неприятелските две, атаката може да пропадне. Той улавя подъ ржка началника на дивизията и го моли да се дръпне малко назадъ. Следъ половинъ часъ укреплението е заето...

Длѣжността на началника следъ боя е: да похвали своите части, обаче никога да не оставя впечатление, че задачата е вече свършена, а да имъ внушава, че ще се иска още отъ тѣхъ. Никога абсолютни и напълно началникътъ да не бѫде доволенъ отъ своите войници. Това ги разпуска, а тѣ трѣбва да бѫдатъ стегнати, че ги чака още работа. Похвалата трѣбва да обхване напълно всички бойни, щабни и тилни части. Днесъ войната е въ тѣсна зависимост отъ тила. Тамъ трѣбва да има добри, силни, характерни и честни началници. Днесъ бойните части сѫ като ненаситна ламя, която гълта хиляди снаряди, мини, патрони, бензинъ и др. материали. Въ тила не е вече така спокойно, както по-рано, а дори по-страшно, защото безъ оръжие, безъ окопи трѣбва да се борятъ съ ятата аероплани, които въ тила намиратъ най-благодатна цель. Храната на частите трѣбва да се доставя на време и да не се забравя, че на война войниците ядатъ и пушатъ много.

Тѣ като презъ време на боя войниците не могатъ да видятъ голѣмия началникъ, следъ боя той непремѣнно трѣбва да мине, да поздрави и насырдчи частите си. Него-вото минаване трѣбва да бѫде тържество. Добре е да бѫде освѣтленъ за действията на всѣка по-малка частъ, дори на отдѣлни офицери и войници, и когато мине, да стисне ржката имъ и всѣкѫде да пръска похвали и насырдчения. Голѣмиятъ началникъ, колкото е по-голѣмъ, трѣбва съ по-голѣми въпроси да се занимава и само по-долните началници да държи отговорни. Той не може да се хвѣрля въ дреболии. Не бива единъ началникъ на дивизия и армия да се кара на войникъ, че не сѫ закопчани всичките копчета на шинела му или, че не добре е стегнатъ коланътъ му. Той съ войниците не се разправя, а само хвали и поздравява. Ние имахме такива началници като: генералъ Савовъ, Радко Димитриевъ, Тошевъ, Колевъ и др., за които войниците, като чуеха, че минаватъ по позицията, оставяха

работата си, дори готвачитѣ съ престилкитѣ заставаха до шосето, за да чуятъ тѣхното „здравѣй, юнакъ“, следъ което се връщаха по мѣстата си, веднага вземаха листъ хартия, плюнчеха молива и пишеха въ кжщи, че „днесъ мина генералът и лично ме поздрави“ ...

Началниците отъ своя страна не могатъ да чакатъ голѣми похвали отъ подчиненитѣ си. Това е наша народностна черта. Ние можемъ да се възхитимъ и да похвалимъ нѣкого. Подчиненитѣ най-много ще извикатъ: „Какъ ги изигра, бреей! Кой се надѣваше, че оттамъ ще атакуватъ .. Майстори артилеристи... храбра конница имаме“... и толкова. За тѣхъ по-голѣма заслуга е, ако нѣкой имъ донесе по 2 — 3 хлѣба на човѣкъ, отколкото че съ нѣкаква си тактическа маневра и безъ жертви е взета нѣкая височина. Голѣма работа! Височини много...

За честь на нашите голѣми началници, трѣбва да признаемъ истината, че тѣ всѣкога бѣха на мѣстата си, дори се увличиха и отиваха повече напредъ, отколкото трѣбва да бѫдатъ.

При първите боеве, въ Балканската война, тѣ бѣха се размѣсили въ резервите и сами даваха наредждания, кой полкъ да атакува. Въ важния бой при Люле-Бургасъ командуващиятъ III-та армия, а после и съединенитѣ армии, Радко Димитриевъ, бѣ застаналъ задъ IV-та дивизия, гдѣто се и решаваше сѫдбата на това голѣмо сражение и отгдѣто даваше своите наредждания. Срещу него бѣ турскиятъ главонокомандуващъ Абулахъ паша. Двамата се мѣчеха да се надхитрятъ и да се повалятъ. Благодарение на неговото присѫтствие и потикване съ войски и заповѣди, сражението бѣ спечелено.

При Чаталджа помощникъ-главнокомандуващиятъ и командуващиятъ съединенитѣ армии се намираше на височините Акъ-Аланъ, отгдѣто се вижда цѣлото бойно поле. При Булаиръ, Калиманци и др. голѣмите началници бѣха на самата бойна линия.

При настѫплението началникътъ може да не бѫде страхливъ, може да се бие храбро, съ завидно хладнокрѣвие да води частъта си добре, но данѣма инициатива, да е съ тежъкъ умъ, и темпераментътъ му да го подчертава повече за подчиненъ, отколкото за голѣмъ водачъ. Може да е способенъ на рискове, но получени само по иерархически редъ. Може самъ да не смогва да предвиди събитията, да не успѣва да предизвика събитията и да е негоденъ да даде тласъкъ на историята. Инициативата е ценна, само когато даде положителни резултати. А затова се иска умъ, воля и поемане отговорностъ. Тѣкмо това последно качество, трѣбва да отбележимъ, липсува у нашия воененъ началникъ.

Синъ на народъ, отъ въкове робски, обикновено той носи въ душата си отпечатъка на малодушието, притворството, безхарacterността, но не и рицарството, не отвореното сърдце, твърдостта да отговори — „азъ заповѣдахъ“. Всъки се мъчи да се прикрие или подъ сънката на нѣкой началникъ, или задъ нѣкой убитъ, или задъ нѣкой подчиненъ. Наклонност къмъ самообвинение съвсемъ нѣма.

И все пакъ, инициатива, проявена отъ по-малките началници, имаше много, а за такава, проявена отъ по-големите, ще споменемъ нѣколко случаи.

Командирътъ на 3/5 бригада полковникъ Никола Ивановъ, заедно съ бригадата си, бѣ оставенъ на 15. октомврий 1912 г. като резерва въ с. Яна, близу до Бунаръ-Хисаръ. Когато разбра, че 1/5 бригада води жестокъ бой при с. Инжикларъ и изнемогва, той по собствена инициатива дига полковетъ и тъкмо въ най-критическия моментъ се хвърля върху левия флангъ на противника и го отблъсва назадъ: сражението бѣ спечелено.

Същиятъ началникъ, когато на 17. октомврий V дивизия бѣ разбита и отстъпваше назадъ, намѣри се съ бригадата си отъ дветѣ страни на шосето Бунаръ-Хисаръ — Виза. Началникътъ на дивизията, като съобщава за отстъпленietо на другите части, му предписва да отстѫпи и той. Но той преценява обстановката и по своя инициатива решава да остане на същата позиция, като донася само съ историческите и лаконически думи: „Намъ тукъ ни е добре“. Дивизията и армията бѣха спасени отъ погромъ.

На 6. септемврий 1916 г. генералъ Колевъ е издалъ заповѣдь по конната дивизия: да настѫпи къмъ Бейбунаръ, за да срещне руската конница. Но въ това време се чува силна артилерийска стрелба къмъ Добричъ. Тя отеква въ буйното сърдце на генерала. Той чувствува, че тамъ става „нѣщо“, и безъ колебание взима важното решение: да остави слаба завеса отъ разезди срещу руската конница, а съ цѣлата дивизия да се хвърли въ флангъ и тилъ на войските срещу Добричъ. Пристига въ най-критическия моментъ, когато победата е почти отスクубната отъ врага. Явява се като буря, като градоносенъ облакъ, който смита всичко назадъ, и сражението при Добричъ е спечелено.

На 9. май 1913 г. гърцитъ, за да си осигурятъ добри стратегически възли, настѫпватъ да заематъ гара Аниста. На гарата има нѣкои наши части, но тѣ се колебаятъ, да предприематъ ли действие или не. Въ това време пристига 42. полкъ, воденъ отъ полковникъ Колевъ. Той преценява обстановката и по своя инициатива завързва бой, изгонва противника на 30 км. назадъ и движението по ж. п. линия е обезпечено.

IV

Да минемъ сега къмъ отбранителния бой. При този бой, както и при позиционната война, отношенията между началници и подчинени съзат различни. Тъй като поставени при условия, еднакво близки до смъртъта, еднакво изложени на рискове, мъжка и лишения. Разликата между тяхъ е скъсена. Чувствува се нужда отъ сърдечни отношения, отъ обичъ и довърчивостъ. Край огъня всички изповъдватъ своите слабости. Офицерътъ изучава всички мъжки и желания на войниците, тяхния интименъ животъ. Тукъ казармениятъ тонъ, поради естеството на разположението, мъжко се понася. Дава се по-широва инициатива, защото въ всички окопъ, задъ всички траверсъ или галерия се води самостоенъ бой. Редътъ, обаче, е строго отмъренъ, автоматиченъ. На лице е една голъма духовна връзка между поддържки, резерви и артилерия.

Нашиятъ войникъ не обича да копае. Тръбва на сила, съ строга заповъдь, да се иска това. Той не обича и отбранителния бой. Гледа на войната както на своята полска работа. Иска да я свърши за няколко дни и по-скоро да се върне въ селото си. Това постоянно лежене въ окопитъ го отпуска, тръбва по-честа смъртъ. Тукъ, при тая близостъ, войниците или обикватъ началника си и съзат готови да умратъ за него, или тя става причина да се разложи частта му, ако той пиянствува, гуляе, играе карти и, следователно, не се грижи за тяхъ. Съзира се една мълчалива не послушностъ. Някои слабохарактерни говорятъ за дотегливостъ на войната, за свършекъ и хранятъ войниците съ празни надежди. Тъй се отпускатъ, оказватъ се духовно разбити, а знайно е, че въ война този е победенъ, който четвъртъ часъ по-рано почва да върва, че няма да победи.

Върховното изпитание при отбранителния бой настъпва, разбира се, въ дните на атаки, когато окопитъ се засипватъ съ чугунъ, мини, при барабаненъ огънь и задушливи газове и когато смъртъта захване да вилнѣе. Макаръ нашата войска да се научи да се бие при отбрана едва презъ последната година на Европейската война, но това тя извърши съ завидна ловкость и самопожертвува. Тукъ полето е пакъ за малкия началникъ — до дружинния командиръ. Като почнемъ отъ Шипка до Дойранъ ние имаме цѣла низа отъ подвизи, блестящи въ историята ни като ярки звезди. Ние имаме красивата, ще кажемъ, поетичната смърть на пърчикъ Доневъ при Кукушъ, който преди сражението написа своята предсмъртна пѣсень, а когато получи заповъдь за отстъпление, сложи историческата резолюция: „На гръбъ не давамъ“. Той се би до последна капка кръвъ съ

ротата си и падна, пронизанъ съ куршумъ въ челото. Ние им ме въ 1913 г. въ боя при Дренакъ (злетовски боеве) славната смърть на поручика отъ 26-ия полкъ Величковъ, който, заобиколенъ отъ всички страни отъ противникъ, събра окървавените останки отъ ротата си, накара ги да свалятъ шапките си и се прекръстятъ, че ще измратъ, но че ще си пробиятъ пътъ назадъ. Съ гола шашка той се спуска въ страшна съчъ съ сърбите, гдето пада съ смачканъ отъ при клади черепъ. По-големата част отъ войниците му се спасиха отъ позоренъ пленъ.

Ние имаме Червената стена, Завоятъ на Черна, Дойранъ, гдето всичките бъха светци.

Но освенъ това, въ тия върховни моменти на свръхизпитание, би тръбвало и големиятъ началникъ, повелъ резервите или поддръжките, да се яви въ помощъ на изнемогващите части. Макаръ и по-ръдко, но такива случаи има.

Въ боя при Калиманци, на 10-и юни, когато позицията бѣ зарината отъ гранати и шрапнели, когато колебанието бѣ обвзело всички, когато по-малодушните вече напускаха позицията и сѫдбата ѝ висѣше на косъмъ, командирътъ на 22-и пехотенъ полкъ, полковникъ Савовъ, каченъ на конь, съ изваденъ пистолетъ и музиката следъ него, отива къмъ окопите.. ада на боя. Ако и шрапнели да се пръскатъ надъ главите и гранати подъ краката ѝ, музиката, състояща се отъ старци и деца, гръмва „Шуми Марица“. Тръпки ползватъ по тѣлата на всички, събужда се подвигътъ въ душата имъ и на залѣзъ слънце ножовете блъсватъ и съ вихрена атака противникътъ е отблъснатъ.

Въ 1916 г. на южния фронтъ имаше единъ връхъ, който цѣлъ месецъ бѣ забуленъ отъ барутенъ димъ и се тресѣше отъ мини. Тамъ кипѣше борба на две стихии. Всредъ дъждъ, поледица, снѣгъ, голи, боси и гладни се биеха останки отъ 11., 46., и др полкове. Биеха се до крайния предѣлъ на духовни и физически сили, каквито можеше да даде единъ народъ. Биеха се, защото тукъ малките началници, а най-вече големите, особно командирътъ на 11-и полкъ, полковникъ Христовъ, препасанъ по войнишки съ пушка въ ръка и съ рана на другата, винаги се явяваше съ поддръжките, а когато нѣмаше такива, самъ той.

Полковниците Дяковъ, Ламбриновъ, Свѣщацовъ, Василевъ, Ивановъ и др. паднаха все въ минути на страшни изпитания, когато бѣрзаха да помогнатъ на своите войници.

Големите началници при отбраната иматъ привичката да издаватъ едни и същи заповѣди, като: „презъ тѣлата ви да минатъ, но позицията не предавайте“, или: „главите ви да паднатъ, но нито стъпка назадъ“. Такива заповѣди могатъ да дадатъ ефектъ единъ и два пъти. Но станатъ ли тѣ сте-

реотипни, губятъ своето действие. Други издаватъ заповѣди безъ никакво конкретно съдържание като: „знаете намѣренията на противника и нашите: действувайте!“

Отбраната, особено когато дѣлго време е подъ гнета на артилерийски и миненъ огънь, когато нѣкой участъкъ е често обектъ на дневни и нощи атаки, изтощава бойците, а най-вече изтощава нервите имъ. Началниците, отъ дѣлгото безсъние и грижа, сѫ първите жертви на това изтощение. Тѣ отначало дори не подозиратъ, но щомъ се види, че погледътъ на лицето е мѣтенъ, на устата често има пѣна, спи на телефона, всѣки пушченъ и артилерийски изстрѣль го стрѣска, не му се яде, нито спи, това сѫ първите признания на разстройство. Такъвъ началникъ става вече пессимистъ. Всичко му се чини лошо и той е въ състояние да внесе паника въ цѣла частъ. По-добре е да се смѣни. Тия симптоми сѫ и първите признания на вече слаба съпротива, а при по-голѣмъ натискъ отъ противника почва и отстѣплението.

Нека се помни, че бѣлгарскиятъ народъ не е подгответъ нито материално, нито духовно за една дѣлга война. Него-виятъ героизъмъ избухва повече като пламъкъ и изгасва бѣрже. Той притежава героизма да се пожертвува, но нѣма ценния героизъмъ: да устои до край.

V

Отстѣплението става повече или по-малко въ безпорядъкъ, споредъ това, кѫде е ударътъ на противника и кѫде е съсрѣдоточена неговата настойчивостъ. При отстѣплението грижата на всѣки началникъ трѣбва да бѫде, да събере около себе си колкото се може по-голѣма група воиници и дасе вижда кѫде е. Всички отстѣпващи чувствуватъ престѣплението, че не сѫ устояли до край. Искатъ да не падне отговорността по отдѣлно на никого и забелязва се у тѣхъ стремежъ да се групиратъ около началника, особно около храбрия, спокойния военачалникъ. При отстѣплението най-страшното чувство, кое то обхваща всички, е апатията. Тя е измора на душата, която спира всички пориви. Всичко е угаснало и нищо не може да подбуди отстѣпващия къмъ работа. При изгубено сражение нѣкой началници вадятъ револверите си, за да стрелятъ срещу воиниците. Напразно! Когато това сѫ отдѣлни личности, то може да се оправдае. Но когато отстѣпва цѣла частъ, която често пѫти отстѣпва, безъ да разбира причините за поражението си, то е съвсемъ излишно. Началникътъ трѣбва да се стреми по-скоро да намѣри втора позиция, кѫдето да даде своето съпротивление. Единъ ариергардъ, единъ тиленъ отредъ, попадналъ въ рѣцетъ на упоритъ началникъ, може да спаси цѣла армия. Бѣлгарскиятъ воененъ началникъ почти въ

всички боеве успѣ да даде упорита съпротива: около Чеганъ, Завоя на Черна и Яребична той поправи скоро неуспѣха си и, макаръ да имахме една армия безъ резерви, успѣ да измѣкне оттукъ-оттамъ части и да зякчи положението си.

Тукъ не говоря за Добро поле. За него има много причини. Погромътъ бѣ психологически подгответъ отъ агитатори-отпускари, отъ умората отъ войната, отъ неуспѣхи по други фронтове, отъ гладъ, мизерия и апатия. При това несъответствие на сили погромътъ не можеше да не дойде. Разбити бѣха душата и вѣрата. Началниците сѫ виновни, че не всички правилно и съ нуждната сериозность донасяха за положението. А и тия, що донасяха, не бѣха повѣрвани отъ по-горните, които бѣха смѣсени: чужди и наши.

Общиятъ резултатъ, може би, щѣше да е въ края на краишата сжиятъ, но военната ни честь щѣше да биде спасена. Трѣбва да се знае; борба до край, или покорностъ до обезличаване на единъ народъ!

При отстѣплението се явяватъ и първите признания на неподчинение и бунтъ. Докато тѣ сѫ въ началото, могатъ да се потушатъ само съ брутална строгость на началника: само когато го видятъ, че е готовъ да разстреля всѣки, който наруши военната дисциплина. Колебание у началника не бива да има, решителността трѣбва да се чете въ очите му. Никакви преговори, никакви обещания, никакви увещания, а заповѣдь. Покаже ли най-малка слабостъ, той е изгубенъ. Добре е въ такива случаи да не се събиратъ войници-тѣхното самочувствие. Тогава тѣ ставатъ по-настойчиви и много може да се наложи волята на началника.

Въ края на Балканската война войници-тѣ на единъ отъ артилерийските полкове отъ Северна България, като стигатъ въ Стара-Загора, събиратъ се и искатъ да бѣдатъ демобилизувани тамъ. Командирътъ на полка, полковникъ Чакъровъ, научава това. Веднага заповѣдва да се построи полка и г. г. офицеритѣ „при оржие“ да се явятъ при него. Застава при полка и извиква: „Какво искате?“ Тѣкмо единъ войникъ иска да се обади, командирътъ съ гола сабя се спуска къмъ него и виква разяренъ: „Вие нищо не можете да искате ... вие само ще слушате... Азъ съмъ ви повелъ на война, бихте се храбро и азъ съмъ, който ще ви заведа въ гарнизона. Всички по мѣстата си, запрѣгайте орждията и въ походъ!“ Безропотно всички стигнаха въ гарнизона си.

Въ края на Европейската война една частъ се движи съ влака отъ Марно поле за Дупница. Нощъ е. Нѣкои отъ войници-тѣ започватъ да хвѣрлятъ бомби отъ влака. Началникътъ заповѣдва да спре веднага влакътъ. Всички войници предъ вагонитѣ и г. г. офицеритѣ и подофицеритѣ предъ

всъки вагонъ. Спуска се той къмъ групата, отъ къдете е хвърлена бомбата. Войниците инстинктивно се дръпватъ въ лъво и дъсно и оставятъ тоя, който е хвърлилъ бомбата на лице. Чува се суровата закана на началника: Който посмѣе да хвърли бомба, ще бѫде веднага разстрелянъ. Азъ искамъ съ пѣсни да ви заведа въ гарнизона ви . . . По мѣстата си!" Презъ цѣлата нощь и денъ се чуваха само пѣсни.

Въ началото на съюзническата война въ 9-та дивизия ста-наха голѣми бунтове, дори имаше и изстѣпления надъ началници. Генералъ Кутинчевъ отива да види разбунтуваните части. Пристига съ автомобила си, вижда цѣли маси събрани и до тѣхъ се развѣва червено знаме. Още съ слизането си изважда сабята си и насича знамето. Започва да имъ говори и то съ не много ласкови думи. Всички, вцепенени, стоятъ, докато той си заминава. Едва тогава се опомватъ, какъ сѫ могли да допустятъ всичко това. Тукъ, обаче, не можа да се използува ефекта отъ появяването му.

При бунтъ често пжти се изкориства обичъта, която иматъ войниците къмъ нѣкои полкове и герои, или пѣкъ умѣло поставени войници отъ тѣхната срѣда, които да ги подка-нятъ къмъ подчинение.

Освенъ единъ-два случая, българските военни началници съумѣха да намѣрятъ начинъ да възворятъ реда въ частите си и да ги накаратъ къмъ пълна покорност и под-чинение.

Нашите началници, излѣзли вънъ отъ армията, въ по-голѣмата часть слѣзоха долу всрѣдъ масата. И не само слѣзоха, но потънаха и се изгубиха въ нея. Тѣ още първиятъ денъ започнаха въ кафенета и кръчми да хулятъ своите началници, като забравятъ, че съ това подкопаватъ не тѣхъ, а основитѣ на армията. Доколко единъ началникъ е билъ годенъ за армията, личи отъ неговото дѣр-жане въ запаса.

Като заключение ще кажемъ:

Условията за създаване на български воененъ началникъ сѫ трудни, защото българскиятъ народъ нѣма култъ къмъ личността Началникътъ се налага повече чрезъ дисциплината и не толкова много чрезъ личните си качества.

Българскиятъ началникъ спѣше до гърба на войни-ците си, ядѣше сѫщата храна, облѣченъ бѣ мръсно като „народенъ човѣкъ“. Ала отъ това не спечели много. Ко-разбраха, че е по-красиво да посрещнатъ смъртъта съ рѣжа-вели на рѣцетѣ, отколкото заровени въ праха.

Външната отпустнатостъ на началника влѣчеше следъ

себе си и понижение на неговия духъ. И често пожти въ него се пречупваше рицаря, защото не съ твърдость поемаше той отговорност и самообвинение. Началниците се мѫчеха повече да се понравятъ на войника, отколкото да командуватъ войника.

Отъ друга страна българскиятъ началникъ се показва съ една завидна практическа и техническа подготовка. Прочетете всички поуки отъ всички армии, извлѣчени отъ последната европейска война, и нѣма да намѣрите нищо повече отъ това, което направиха нашите началници при атаката на Одринъ. Българскиятъ началникъ е издръжливъ, а най-главното: той притежава най-отличителното качество – храбростта, съ която зарази войниците си и постави армията ни въ първите редове на европейските войски. Задъ него стоятъ: Селиолу, Люле-Бургасъ, Одринъ, Булаиръ, Калиманица, Тутраканъ, Чеганъ, Черна и Дойранъ, които не сѫ рожба на случайности, а на българския воененъ гений. Днесъ дори, когато сме повалени, при спомена за тия славни имена, трепватъ снагите на нашите балкански съседи и въ кошмаренъ сънь виждатъ тѣ бронзовите фигури на нашите началници и войници.

АНТОНЪ РАЗСУКАНОВЪ

Военната история като основа на българската характерология

I

Въ кн. 2 (1938) сп. „Философски прегледъ“ обнародва една твърде интересна статия от г. Ив. Хаджийски. Съ блестящъ стиль и съ великолепна картичност авторът се опитва да докаже негодността на ония твърдения, които чернят нашия народъ, на когото се приписватъ всевъзможни отрицателни качества, рожба на едно или друго преходно време, на едни или други социални условия. Също тъй ловко г. Ив. Хаджийски е сгазилъ и ония наши интелигентски кръгове, които, дезертирайки отъ тегобите на общественния ни животъ, искатъ да се скриятъ задъ тия отрицателни черти на българина: тъ били въчни въ своята чернота, нѣщо като рожба на неговата дефектна „народностна кръвъ“.

Азъ нѣмамъ по-долу намѣрение да критикувамъ работата на г. Хаджийски. Но съмътамъ, че тя се нуждае отъ известни допълнения. Защото, ако тръбва да се изгради една истинска, солидна и пълна теория за нашия народъ, въ тая работа би тръбвало да взематъ участие както социологътъ и психологътъ, така и педагогътъ, фолклористътъ, литераторътъ, а най-после и военниятъ историкъ. Ала защо и той? Защото несъмнено е, че ако тръбва да се провърятъ най-добре достойнствата или недостатъците на този или онзи народъ, това може да стане преди всичко въ дните на голѣми и велики изпитания, каквите представляватъ войните, презъ които цѣлата борческа мощь на народите се събужда, кѫдето цѣлата национална воля се проявява и кѫдето всички гнилоти и недостатъци излизатъ отъ своите скривалища на повърхността. Най-голѣмиятъ изпитъ за народите съ безспорно войните, и тъкмо при тѣхъ може да се види, колко пари струва въ дадено време този или онзи народъ, та макаръ и да сѫ на лице най-блестящи теории за неговата стойност и неговото бѫдеще. Предѣлътъ на духовните сили и рѣстътъ на моралния обликъ на единъ народъ може да се види само тогава, когато неговата воля е напрегната до крайность и неговата мощь е притегната отъ желѣзния обръчъ на войната.

И затуй, войнитѣ, които нашиятъ народъ води, ще покажатъ най-красноречиво, дали той е отреденъ за пессимистични или оптимистични заключения.

Ние мислимъ, че въпрѣки многото нерадостни нѣща, които ставаха презъ тѣзи усилни години, все пакъ българинътъ показва наяве толкова положителни качества, такава огромна мощъ и безпредѣленъ устремъ, че всѣки другъ народъ би се гордѣлъ и всѣка друга нация би била щастлива да има такава велика, написана съ кърви, една единствена, достатъчна за всички вѣкове, оптимистична теория. И затова, ние мислимъ, че г. Хаджийски трѣбаше да хвърли погледъ и тукъ.

И той щѣше тогава да види, че тия, които бѣха издребнѣли въ нашитѣ обществени борби; тия, които мислѣха само за кариерата си; тия, за които общественитетъ работи нѣмаха „високъ курсъ“; тия „фасулковци“ на Пенчо Славейковъ и „бай ганювци“ на Алеко, тия хора сега забравиха и кариера, и лична завистъ, и себе си дори, и се понесоха въ единъ страховитъ устремъ, въ една величава напрегнатостъ, за да творятъ дѣла и подвизи, нѣмащи равни на себе си.

Тая „фалшива“ полуинтелигенция, за която нѣма нищо свето на тоя свѣтъ, даде своя Мазгаловъ¹⁾, своя Доневъ²⁾ и плеада още, знани и незнани, които съ усмивка на уста търпѣха гладъ и жажда, умора и лишения, и най-после се пожертвуваха за това отечество и за тѣзи обществени работи, които „нѣматъ високъ курсъ у нась“.]

А този „фасулковецъ“, които бѣше затъналъ въ калъта на партизанщината и който казваше: „Нека минава границата край прага ми, но той да остане отсамъ“, този сѫщиятъ шопъ и селякъ, викаше следъ това: „Варкайте, бре братци,

¹⁾ Подпор. Мазгаловъ заедно съ своя взводъ не пожела да отстъпи предъ многочисления противникъ, ако и да имаше заповѣдъ за това, и геройски се отбранява въ едно картечно гнѣздо, нанасяйки грамадни загуби на неприятеля. Следъ като опитаха всички срѣдства да го накаратъ да се предаде, англо-френцитѣ го изгориха живъ съ огнепрѣскачки.

²⁾ Подпор. Доневъ получи заповѣдъ сѫщо да отстъпи заедно съ своя взводъ. Той попита воиниците си, дали желаете нѣкой да отстъпи, защото за това има разрешение. Никой не го напустна. Тогава подпоручикътъ се обрна къмъ ординареца, който бѣше донесъ заповѣдта за отстъпление, и му каза: „Съобщи на нашитѣ братя, че ние на грѣкъ грѣбъ не даваме!“ Цѣлиятъ взводъ, следъ като се би геройски, бѣ унищенъ до кракъ, заедно съ своя легендаренъ командиръ.

децу ни държаву изпустише!“ — и добродушно се хилѣше въ лицето на смъртъта¹⁾.

А този чиновникъ, дребенъ и посивѣлъ, затъналъ въ праха на една бездушна бюрокрация, който треперѣше надъ всѣка стотинка на заплатата си и който бѣше готовъ всѣки мигъ да бѫде подкупенъ, ние го видѣхме: гордо изправилъ прегърбената си снага, съ огненъ пламъ въ угасналитѣ му очи, да вика съ свещена яростъ къмъ вѣковетѣ: „На грѣкъ грѣбъ не давамъ!“²⁾

А пѣкъ българскиятъ писателъ и поетъ, навикналъ да се излежава по кафенетата и да тѣрси своята муза по виолетовитѣ върхове на Парнасъ, тогава пѣше пѣсни само за тѣзи, които мрѣха по бойнитѣ полета. И не само това. Нѣкакъ отъ най-голѣмитѣ представители на българската книжовностъ замѣниха перото съ меча и дадоха своята дань на полето на честъта³⁾.

И макаръ че отдавна бѣхме минали отъ безкористната кристалностъ на Вѣзраждането върху „капиталистически релси“, както се изразява г. Хаджийски — причина за окаяното ни положение — макаръ че се душехме отъ една „хроническа бедностъ“, макаръ че фалшътъ на западната лѣже-култура бѣше замѣрсилъ девствеността на нашата душа, все пакъ, когато прotrжби бойната тржба презъ 1912, 1913 и 1915 г., съ неописуемъ вѣзоргъ и съ единъ главоломенъ скокъ народътъ ни се прехвѣрли отъ „капиталистическите релси“ на лжезарния пжъ на безкористието и наново настѫпи свѣтлото време, когато дѣржавата стоеше надъ личнитѣ интереси, надъ всичко дори.

Въ тѣзи върховни времена, именно, ние показахме истинския ликъ на нашата душа, на непомрачената презъ толкова вѣкове и стихийно силна българска душа. И тѣзи сѫщитѣ германци, чийто расизъмъ черпи вдѣхновение отъ тѣхнитѣ военни добродетели и отъ тѣхната военна мощь, тѣ трѣбаше да се удивятъ и вѣзхитятъ отъ този малъкъ народъ.

Обаче не трѣбва да се забравя, че и за Одринъ, и за Тутраканъ, тѣзи сѫщитѣ представители на „вѣнеца на човѣчеството“ — тевтонската раса — бѣха казали, че тѣхното падане е вѣзможно само следъ нѣколкомесечна обсада и то, ако бѫдатъ атакувани отъ прусаци. Какво стана въ сѫщностъ? И едната и другата крепость бѣха пометени съ

¹⁾ „Чиковцитѣ“ отъ 49 п. полкъ при Булаиръ.

²⁾ Банковиятъ чиновникъ Петъръ Михайловъ отъ взвода на подпоручикъ Доневъ.

³⁾ Димчо Дебеляновъ, Илия Ивановъ Черенъ, д-ръ Никола Алексиевъ и др.

единъ величавъ устремъ, който не можеше да се мѣри съ изсущения аршинъ на тевтонеца. И вжтре въ 24 часа непрѣвзимаемитѣ крепости бѣха развѣнчани отъ мощта на единъ духъ, който само нѣколко десетилѣтия преди това бѣше обкованъ въ вериги.

И тѣкмо тукъ трѣбва непремѣнно да спре очи оня, който ще иска да даде една пълна оптимистична теория за народа ни. Тѣкмо тукъ той ще види съ трепетъ, че тя вече е написана, и то като никоя друга, написана съ кръвь. И отъ нейнитѣ редове и кървави страници ще излѣзе скромниятъ „чичко“, застаналъ съ боси нозе въ снѣга, съ кокарда на изтрития си калпакъ, зъзнещъ отъ студъ, съ разкъсани меса и ще каже: „Байно, еве я тѣка оптимистичната теория на нашия народъ“ и ще посочи, скроменъ и тихъ, косматитѣ си гърди, по които могатъ да пъплятъ и въшки, но които сѫ набраздени отъ кървави рани, страшенъ показалецъ за една героична бранъ и за едно всеотдайно себепожертвуване.

II

Действително, и презъ време на войнитѣ имаше мъртви души, които използваха народнитѣ бедствия. И тогава хищната ржка на корупцията изтискваше оскаждния залькъ на българина, а мръсната сѣнка на тиловия герой се кичеше съ лаврите на чужда слава. Ала не въ туй се криеше сѫщината на народностния духъ и не тукъ трѣбва да се тѣрсятъ проявитѣ на нашата „кръвь“. Това сѫ само изключения, каквито винаги, презъ всички времена и у всички народи, е имало. Винаги хиени сѫ следвали стѣпкитѣ на лъва.

Въ дѣлата на тия, които извѣршваха походи, каквите друга военна история не познава, безъ ботуши и безъ дрехи; въ дѣлата на тия, които превзимаха крепости безъ ножъ на пушката си; въ дѣлата на тия, които мрѣха и се усмихваха, които се гърчеха отъ спазмитѣ на холерата и псуваха неприятеля, които замръзваха на постовете си по снѣжнитѣ върхове на Бабуна и Шаръ, като знаеха предварително участъта си¹), въ дѣлата на тѣхнитѣ майки и жени, които орѣха земята, забрадени съ черни чембери и пѣеха пѣсни на неврѣстнитѣ си деца за героичните подвизи и още по-героична смърть на тѣхнитѣ бащи; въ дѣлата на всички тѣзи, които носятъ общото име „български народъ“, тамъ трѣбва да се тѣрси основата на нашата народностна душа. А шепата разни мошеници и крадци, изгнили политици, ренегати и пораженци, това сѫ само мъртви души, чието историческо

¹⁾ Преди година японците проглущиха свѣта съ своите „живи торпили“, състоящи се отъ торпила, управлявани отъ живъ човѣкъ,

предназначение е съ чернотата на свойтъ престъпления да каратъ да блести по-силно яркото слънце на подвига.

И ако искаме да имаме една истинска оптимистична теория, преди всичко тръбва да я съградимъ върху душата на българския войникъ. И намъ е чудно, че следъ като дава бъгъль прегледъ на крупния завой, който направи нашата общественост, за да се прехвърли отъ кристалното време на Възраждането върху гнилите основи на сегашния животъ, авторътъ почти не се спира на тъзи интересни факти, които можеха най-добре да му послужатъ при разрешаване задачата, която си е поставилъ. Тъ именно могатъ да покажатъ на всъкиго, че макаръ въ България да царува подлостта на полуинтелигенцията, макаръ бацилътъ на разложението да трови нейния организъмъ и гениятъ на зависът да размахва своята коса, все пакъ това е само едно размежтане на повърхностния пластъ на народностната душа, а нейната същина е кристално чиста.

III

Въ последно време сравнително доста много се писа за неджзитъ на нашата интелигенция, за откъсването ѝ отъ почвата на народа, за поевропейчването ѝ, за гибелния пътъ, по който е тръгнала и т. н.

И почти всички автори въ заключенията си съ напълно сходни: единствениятъ естественъ и истински пътъ на интелигенцията ни е, да се върне къмъ лоното на народа, отъ където е излъзла, и да се стреми да съгласува свойтъ „европейски стремежи“ съ пулса на народното сърдце. Или, както твърди покойниятъ проф. Ив. Шишмановъ, да представлява нъщо като Янусова глава съ две лица: едното да бъде обрнато къмъ западъ, а другото — къмъ родината и родното.

Това е още едно доказателство, че тази интелигенция, която по-рано се срамуваше отъ „фасулковеца“, днесъ се мъчи да свърне къмъ неговата трапеза и да вкуси отъ нашенския бобъ, защото европейските деликатеси не се оказаха годни за нейния стомахъ. Действително, това съ само пожелания отъ страна на по-далновидните наши първенци, но фактътъ е наяве: мнозина вече виждатъ, че единствената,

които загива заедно съ нейното експлодиране. Още преди 20 години, обаче, ние показахме по-голямъ героизъмъ, безъ да проглушаваме свърта съ това. Презъ зимата на 1917 г. часовитъ ни по Шаръ измръзваха на постовете си, безъ да ги напустнатъ. Тъзи, които ги смъняваха, отнасяха тълата имъ, за да бждатъ погребани, и заемаха тъхното място, за да се случи и съ тъхъ същото. И нито единъ гласъ на протестъ не се чу. Съ спокойна усмивка мръха безумно храбритъ чеда на България.

вѣчна и красива цель на интелигенцията ни е все пакъ този народностенъ духъ — духътъ на българщината.

И затова тия господа, които сѫ наклонни да гледатъ нашия животъ и нашата общественост презъ тъмните очила на единъ пессимизъмъ, достатъчно е за мигъ поне да ги свалятъ, и тогава тѣ ще прогледатъ задъ калъта на партизанщината, задъ мъглата на политическите страсти и убийствения кариеризъмъ, задъ дима на пистолетите и грохота на атентатите, и ще видятъ тамъ ухиленото лице на единъ младъ народъ (и все пакъ съ вѣковна история), народъ пре-богатъ съ жизнени сили, който оре земята си съ дървени рала, който пѣе чудни пѣсни за своите тегла и който юнашки може да мре за своята земя.

ЕФРЕМЪ КАРАНФИЛОВЪ

ВЪПРОСИ И ОТГОВОРИ

ЩО Е СОЛИПСИЗЪМЪ?

I

„Г-нъ Михалчевъ! Срѣщаљ съмъ често въ нашата книжнина да се говори за солипсизъмъ. Намиралъ съмъ и опредѣлението: солипсистъ е той, който смята, че сѫществувалъ само той съ своите представи. И все пакъ не ми е ясно, какво могатъ тия думи да значатъ. Има ли такава философска школа и кои сѫ нейните представители? Моля Ви, при случай, отговорете ми накъсо, ако това не Ви затруднява. Съ почитъ къмъ Васъ: Рангелъ Говедаровъ, Русе“.

II

Отъ 25 столѣтия насамъ философите сѫ учили, че човѣкъ познава действителността посрѣдствомъ усътитѣ и възприятията, които тя поражда въ съзнанието на познаващия човѣкъ.

Хартията, напр., върху която пиша тоя мигъ, е бѣла, гладка, хладна, има една или друга миризма, ако я помириша, единъ или другъ вкусъ, щомъ я допра до езика си, и т. н. Азъ познавамъ тая хартия чрезъ усътитѣ и възприятията, които изброяхъ и които имамъ за нея. Дотука всичко е въ редъ. Но, питали сѫ се философите, що сѫ това: бѣлина, гладкостъ, хладина, миризма, вкусъ и пр.? Отговорътъ е: това били субективни нѣща, субективни образи, породени въ съзнанието отъ обективните предмети.

Единъ голѣмъ английски мислителъ отъ 18. вѣкъ, Джорджъ Беркли, тегли последните изводи, до които тия твърдения водятъ. Именно, ако е вѣрно, че това, което ние знаемъ за нѣщата и което имъ приписваме като тѣхни свойства (бѣло, твърдо, гладко, кисело, миризливо, хладно, голѣмо, малко, близко, далечно и т. н.), ако всичко туй сѫ мои субективни образи или състояния, мои субективни идеи, тогава тѣ, като зависими отъ мене, не могатъ да сѫществуватъ другаде, освенъ „въ мене“, въ моето съзнание. Всички свойства, които приписвамъ на нѣщата, сѫ въ сѫщностъ само мои идеи. Каквото и качество да спомена, то е вече моя мисъль. И азъ не бихъ могълъ да говоря смислено за него, ако не си го мисля.

Е добре, пита се Беркли, може ли мисъльта да сѫществува вънъ и независимо отъ мислещото съзнание? Никой не би успѣлъ да си помисли една мисъль, която не е мисъль на едно или друго съзнание и която като такава не е „въ“ съответното съзнание.

Но щомъ всичко, което зная за нѣщата, е моя мисъль и като такава се намира „въ моето съзнание“, оттука следва, че нѣма смисъль да се говори за нѣкакви обективни, материални предмети, съществуващи вънъ отъ мене или независимо отъ мене. Освободени отъ своите свойства, тѣ сѫ думи безъ смисъль; а свойствата имъ, взети въ цѣлата своя съвѣкупност, сѫ всѣкога нѣщо субективно, дадено въ моето съзнание.

Заключението на Беркли бѣ: не съществува никакъвъ материалиенъ свѣтъ, съществувамъ само азъ съ своите идеи. И всички ония „нѣща“, за които говоря ежеминутно, това сѫ въ същностъ само мои идеи, мои мисли, мои състояния или представи. Нищо повече! Ето това е то солипсизмътъ.

Разбира се, че не е тута мястото да критикуваме това странно учение. За всѣки случай, едно е сигурно и явно: солипсистътъ е предубеденъ, че азъ съзнавамъ само това, което е зависимо отъ моето съзнание.

Мнозина сѫ изтъквали очевидните противоречия, къмъ които това учение води. Щомъ солипсистъ пише книги, за да убеди другите въ истинността на своите твърдения, той мълкомъ признава вече, че не е самъ въ свѣта, че той не е свѣтътъ. Ако всичко около солипсиста — това сѫ само негови „представи“, негови „идеи“, които като такива съществуватъ „въ него“, тогава ще излѣзе, че Беркли не е могълъ да бѫде дори роденъ отъ майка си, понеже и тя е само негова представа и не е могла да съществува вънъ отъ него и преди него!

И все пакъ, въ учението, наричано „солипсизъмъ“, има нѣщо, което не би могло да бѫде опровергано само съ докази като тия. Солипсистътъ е последователенъ, въпрѣки своята житейска непоследователностъ. Той може теоретично да бѫде разбитъ само тогава, когато се разбере, че не е вѣрно, какво азъ съзнавамъ самото, което е зависимо отъ мене и като такова съществува „въ мене“.

За нѣкаква школа на солипсистътъ не може и дума да става. Много философски писатели сѫ стигали до тоя логически край, но никой не е могълъ да се задържи на него и е бѣрзълъ да напустне тая несгодна позиция.

Д. Михалчевъ

КРИТИЧНИ ОТЗИВИ

Константин Гължбовъ: Наше село, Весели разкази.
София 1938, стр. 223, цена 30 лева.

Когато презъ 1934 г. излъзоха философските и литературни есета „Орнаменти“ на г. К. Гължбовъ, ние отбелязахме (сп. „Философски прегледъ“, 1935, 1), че по пътя на интересни прозрения авторътъ е успѣлъ да ни разкрие нѣкои отличителни страни на българската психика. Тогава изтъкнахме, че проникновената мисълъ на автора е доловила нѣкои истини, които, обагрени отъ неговата индивидуалност, будятъ интересъ и размисълъ най-вече относно душевните особности на българина.

Но, докато въ есетата си г. К. Г. все пакъ се е домогвалъ да установява истини, макаръ и пречупени презъ призмата на неговата личност, въ „Наше село“ той съ завидна непосрѣдност ни разказва преживелици изъ своето детство, които привличатъ вниманието ни преди всичко съ живостта, вѣрността и простотата на художествените срѣдства. Въ разказите си, както самъ обяснява въ послесловието, той ни рисува живота на люде отъ южните краища на нашата страна. Ала това, което тукъ за насъ представя по-голѣмъ интересъ, е обстоятелството, че тѣй, както ни е очерталъ бита на българина въ малкия лозарски градчета на ония край, се долавятъ сѫщите душевни отлики на нашия народъ, които авторътъ бѣ изтъкналъ още въ своята „Орнаменти“. Трѣбва човѣкъ да прочете напр. „Кемеритъ на Хаджи Мирчо“, но особено „Маазаджии“, а сѫщо „Керемидарчета“, пъкъ и всички други наистина весели разкази, за да се убеди, че презъ веселите закачки и смѣшни положения на българите, които знаятъ да работятъ земята, умѣятъ да хитруватъ и да пестятъ мѣжно припеченото, навсѣкжде проявятъ въ сѫщностъ свойствените за народа ни: сериозность, огриженостъ и неспособностъ да освободи поне за мигъ съзнанието си отъ неговото дѣлнично съдѣржание. Това не значи нищо друго, освенъ: сигурни белези на социално отвѣрнати характери. Ние намираме, че веселите разкази въ „Наше село“ твърде сполучливо сѫ доловили и предали най-сѫществените характеристики не само на лозаря въ Южна България, но и на всѣки българинъ. Затова битовиятъ психологъ би могълъ да почерпи доста много вѣрни наблюдения, които г. Гължбовъ тѣй не посрѣдно и весело е предадъл.

Д-ръ Кирилъ Чолаковъ

ФИЛОСОФСКА КНИЖНИНА

Минко Геновъ: Начало и разцвѣтъ на българската литература. София, Хр. Г. Дановъ, 1937, 200 стр. ц. 50 л.

Минко Геновъ е единъ отъ най-добрите наши познавачи на старобългарската литература и главно на нейното развитие презъ първото българско царство. Тъкмо на това време е посветено и разглежданото тук „четиво по българска история“, което е прекрасно написано. Ние нѣма да се спирате на условията, при които е станалъ разцвѣтъ на старобългарската книжнина, нито на разните школи, които авторът грижливо е проследилъ. За насъ сѫ особено интересни сега ония философски моменти, които личатъ тукъ-таме въ развитието на тая първична българска литература. Преди всичко: въ дѣлото на Иванъ Екзархъ, който е покрай друго и философски писателъ. Отъ неговия „Шестодневъ“ се вижда, че той е билъ увлѣченъ въ философско-богословски мѣдрувания, на които М. Геновъ се спира доста подробно. Превеждайки чрезъ своите „Небеса“ едно съчинение на византийския авторъ Иоанъ Дамаскинъ, Ив. Екзархъ се е помѣжилъ за прѣвъ путь въ нашата книжнина да предаде на старобългарски известни психологически и философски термини. Неговиятъ огроменъ трудъ „Шестодневъ“, който показва, че Ив. Екзархъ е билъ съ голѣма култура и съ енциклопедични знания, е изработенъ между друго и подъ влиянието на Аристотеля, както признава самъ авторътъ въ своя предговоръ. Въ това си съчинение Ив. Екзархъ се домогва да изтъкне целесъобразното устройство на свѣта, за да може оттамъ да възвеличи Бога като творецъ на вселената. М. Геновъ цитува твърде интересно и красivo написани мѣста отъ нашия древенъ философски писателъ. Стоятъ върху основната позиция на теизма, Ив. Екзархъ отхвѣрля ученията на различните елински мислители, които сѫ приемали, че не Богъ е създадъ сѫществуващото, но че то било всѣкога на лице „заедно съ безначалното божие естество“. Той отклонява сѫщо и непонятната мисъль, споредъ която небето и земята сѫ възникнали „отъ само себе си“. Въ първия случай, неговата критика има предъ видъ учението на неоплатониците и манихейците, а въ втория — това на материалистите (срв. стр. 116). Въ шестото слово Ив. Екзархъ дава първата българска антропология, и тукъ той е използвашъ познати нему популяризации на Аристотеловата „История на животните“, та като опише чудното устройство на човѣшкия организъмъ, да разкрие невидимата Божия сила (стр. 117). На човѣшкия умъ Ив. Екзархъ гледа като на „разумната и ржководна сила на безплѣтната душа“.

Не по-малко интересни сѫ за читателя съ философски интереси и страниците, които М. Геновъ е посветилъ на богоизлътвото (155 — 180). Тука, тръгвайки отъ философския дуализъмъ, върху който богоизлътъ сѫ изградили своето учение, той ни сочи, какъ тѣ сѫ тълкували съ мисъла на злото, съ което християнската теодицея мѣжно се справя. Богоизлътвото, дори гледано презъ очилата на неговия ядовитъ и темпераментенъ критикъ и изобличителъ Презвитеръ Козма, се очертава за автора като едно социално-революционно движение.

ФИЛОСОФСКИ ПРЕГЛЕДЪ

ЩЕ ИЗЛЪЗЕ И ПРЕЗЪ ДЕСЕТАТА СИ ГОДИНА
ВЪ 5 КНИЖКИ ОТЪ ПО 6 КОЛИ (96 СТР.) НАЙ-МАЛКО —
ВЪ НАЧАЛОТО НА ФЕВРУАРИЙ, АПРИЛЪ,
ЮНИЙ, ОКТОМВРИЙ И ДЕКЕМВРИЙ

Абонаментъ за год. X:

До 15. февруари 1938 г. абонаментът е 100 лв., платени направо въ редакцията. Абонатите отъ София могатъ да внесатъ абонамента срещу квитанция въ книжарницата на бул. „Мария Луиза“ 2 (до пл. „Св. Недѣля“).

За ученици и студенти до сѫщата дата — 80 лв.

Следъ 15. февруари 1938 год. абонаментът за всички е 120 лева.

За странство — 200 лв., платени наведнажъ.

На настоятелите се прави 20% отстъпка само отъ пълния абонаментъ (120 лв.), ако запишатъ най-малко 5 души и пратятъ абонамента въ редакцията.

Редакцията доставя поотдѣлно год. I на „Философски прегледъ“, безъ кн. I, която е изчертана, год. II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX — пълни течения — срещу 120 лв. всѣка, деветтѣ годишници заедно срещу 850 лв.; който се абонира за година X и сѫщевременно си достави и год. I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII и IX, плаща всичко 900 лв.

Непредплатени поръчки не се изпълняватъ.

Отчитането да става по пощ. чекова сметка № 3256.

ВСИЧКО, що се отнася до „Философски прегледъ“ (книги, списания, ръкописи, записи, обикновени и препоръчани писма), да се изпраща до секретаря на редакцията.

ул. „Светославъ Тертеръ“ № 9, София 4.

REVUE PHILOSOPHIQUE

(„FILOSSOFSKI PRÉGLED“)

REVUE BULGARE paraissant tous les deux mois

Redacteur: D. MIHALTCHEV

Professeur à l'Université de Sofia

Rue „Svétoslav Terter“ 9, Sofia IV

Dixième année, № 4

SOMMAIRE

D. Mihaltchev: Le racisme considéré comme une philosophie de l'histoire.

Orline Vassilev: La sociologie de la réclame. |

Assène Hristov: La littérature destinée aux enfants et la psychologie de l'enfant.

Antone Razsoukanov: La psychologie de nos officiers.

Efrème Karanfilov: L'histoire militaire comme base d'une caractérologie des Bulgares..

Questions et réponses: (Thème: Qu'est-ce que le solipsisme?).

Comptes rendus: L'âme du village bulgare. — Les moments philosophiques dans l'histoire de l'ancienne littérature bulgare.

